

Eesti kohtusüsteem ja kohtunikkond reformide keskel 1988–1993

KATRE LUHAMAA, MERIKE RISTIKIVI

Kokkuvõte.¹ Sõltumatu kohtusüsteem on õigusriigi garant. Üleminekuajaks õiguskorras on toimiv kohtusüsteem otsustava tähtsusega, sest kohtute abil jõuab õiguskord igapäevaellu, kohus saab ületada õiguslünki ning anda seadusjõu ühiskonnas kehtivatele väärtustele. ENSV kohtusüsteem oli repressiivse riigivõimu osa, mille iseseisvus oli väga piiratud – Eesti kohtud allusid NSVL Ülemkohtu kontrollile ning õigust rakendati tihedas koostöös täidesaatva võimuga. Artiklis analüüsitakse esmalt, milline oli kohtusüsteemi ja kohtunikkonna stardipositsioon Eesti üleminekuaja alguses ning kuidas toimus kohtunikkonna vahetus aastatel 1988–1993. Seejärel näidatakse, kuidas muutus arusaam kohtusüsteemi ja kohtunike ülesannetest ning vaadeldakse kohtunikkonna uuendamise seotud probleeme. Lõpuks käsitletakse kohtureformi etappe üleminekuaja algusest 1988. aastast kuni Eesti Vabariigi kohtute seaduse rakendamiseni 1993. aasta lõpus. Analüüsi keskmes on muudatused, mis puudutasid kohtunike ametinõudeid ja kohtunikuks saamise protsessi. Artiklis antakse ülevaade ka sellest, millisena nähti üleminekuaja debattides kohtusüsteemi ja kohtunike rolli loodavas demokraatlikus ühiskonnas.

Märksõnad: kohtunikud, kohtusüsteem, õigusreform, õigusriik, üleminekuajaks, Eesti

1. Sissejuhatus

Eesti õigus- ja kohtusüsteemi ümberkorraldamine aastatel 1988–1993 käis väga kiiresti. Ühelt poolt tuli luua ja jõustada õigus, mis annaks piisavaid juhiseid hoopis teist laadi ühiskonna toimimisreeglite kohta kõigile õiguse adressaatidele, eelkõige aga selle rakendajatele. Teisalt tuli tagada õigusemõistmise protsessi järjepidevus, mis on õiguse toimimise garandiks. Reformidega ajakohastati kehtivad seadused ning vahetati välja kohtunikkond, ilma et õigussüsteemi,

¹ Artikkel on koostatud Eesti Teaduste Akadeemia riigiõiguse sihtkapitali grandil SSVOI21349 toel. Autorid tänavad Uno Lõhmust sisukate osutuste ja täpsustuste eest.

sealhulgas kohtute töö, oleks täielikult katkenud. Laiemas plaanis seisis Eesti riigi ja ka kohtusüsteemi ees kaks suuremat ülesannet. Esmalt tuli Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi (ENSV) kohtusüsteem lahutada NSV Liidu omast. Samal ajal tuli tagada olemasolevate institutsioonide töö vähemalt nii kaua, kuni uus õigussüsteem koos uute institutsioonidega sai tööle hakata. Reformide keskmes oli muu hulgas nõukogude süsteemi poolt kohtuväliselt represseeritud ja alusetult süüdimõistetud isikute rehabiliteerimine.² Siinne artikkel käsitleb vaid murdosa tolle aja sündmustest ja arengusuundadest ning keskendub kohtusüsteemi uuendamise ja kohtunike valimisega seotud probleemidele.

Kohtunikukonna väljavahetamine pidi olema teoorias võrdlemisi lihtne, sest ENSV kohtusüsteemis, mis oli ümberkorralduste lähtepositsioon, olid kohtunike ametiajad tähtajalised. Seega oli Eestis võimalik pärast viimati valitud kohtunike ametiaja lõppu kõik kohtunikukohad uuesti täita ning tumedama mineviku- taagaga³ kohtunikud kohtusüsteemist kõrvale jätta. Ümberkorralduste tulemuste põhjal võib öelda, et Eesti suutis reformide käigus tehtud valikutega muuta kohtusüsteemi apoliitiliseks, vähendada nõukogudeaegse kohtupidamise mentaliteedi mõju kohtunikele ning viia reformid ellu laiemat lustratsiooniprotsessi kasutamata. Teisalt tõi kohtunikukonna laiaulatuslik väljavahetamine kaasa praktilisi probleeme – äsja valitud kohtunike kogenematus pikendas menetlusi kõigis kohtuastmetes, kohtuotsuste tase oli kõikuv ning vähendas õiguskindlust.

Kohtusüsteemi reformi tulemusena muutus kohtunikukonna suurus: 1987. aastal koosnes ENSV kohtusüsteem 79-st rahvakohtu kohtunikust ja 20-st ENSV Ülemkohtu kohtunikust.⁴ Reformiperioodi kavade kohaselt pidi kohtunike arv reformi lõpuks kahekordistuma, lisanduma pidid halduskohtute süsteem ning apellatsiooniasmena ringkonnakohus.⁵ ENSV kohtute pädevuses oli piiratud

² Kohtuväliselt represseeritud ja alusetult süüdimõistetud isikute rehabiliteerimise kohta. Eesti Vabariigi seadus, 19.02.1992. – RT 1992, 7, 103. Arvutivõrgus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/30577> (11.08.2022).

³ Üldistatult võib öelda, et reformiperioodil ei valinud ülemnõukogu ametisse ei tegelikult ega ka väidetava taagaga kohtunikke. Samuti ei valitud neid, kes ei täitnud keeleoskuse või kodakondsuse nõudeid.

⁴ ENSV Ülemnõukogu otsus ENSV Ülemkohtu valimise kohta, 29.03.1985. – ENSV ÜVT 1985, 10, 176. Arvutivõrgus: <https://www.digar.ee/arhiiv/et/periodika/65613> (11.08.2022).

⁵ Vt nt R. Maruste. Riigikohus: „Eesti Juristi“ küsimustele vastab Eesti Vabariigi Riigikohtu esimees Rait Maruste. Lisa: Kavandatava Eesti Vabariigi kohtusüsteemi skeem – Eesti Jurist 1993/1–2, lk 16–17. Praeguseks on kohtunike arv veelgi kasvanud. 2021. aastal oli Eesti

hulk tsiviil- ja kriminaalasju, täielikult puudusid haldusõigusvaidlused. Riigiettevõtetevahelisi vaidlusi lahendas arbitraaž.⁶ ENSV kohtusüsteem sai praktilisi õiguse rakendamise juhiseid NSVL Ülemkohtult, mille pleenumil oli määrusandlusõigus. Nagu ülejäänud Nõukogude Liidus, valis ENSV-s kohtunikud ametisse rahvas viieaastaseks ametiajaks.⁷ Nende töö allus kommunistliku partei kontrollile, sealhulgas kehtis mitteametlik nõue, et kohtunikuks saamise eeldus oli liikmesus Nõukogude Liidu Kommunistlikus Parteis (NLKP).⁸

Artiklis analüüsitakse, kuidas vahetus ja uuenes üleminekuajal kohtunikkond, millised olid kohtunike uued ametinõuded ning uus kohtusüsteem. Analüüsi keskmes on peamised põhimõtted ja praktilised kaalutlused, millest need reformid lähtusid. Artikkel algab lühiülevaatega reformide alguspunktist ehk ENSV kohtusüsteemist. Üleminekuaega vaadeldakse kahes etapis. Esimene reformiperiood hõlmas kohtute seaduse ja kohtuniku staatuse seaduse väljatöötamist ja kestis põhiseaduse vastuvõtmiseni 1992. aastal⁹, mil said paika uue kohtusüsteemi aluspõhimõtted ja struktuur, kuid kuni 1993. aastani jätkasid kohtunikenä nõukogude ajal valitud kohtunikud. Põhiseaduse vastuvõtmise järgsel lühikesel üleminekuperioodil aastatel 1992–1994 täiendati ja jõustati kohtusüsteemi keskseid õigusakte, kuid fookus oli kohtunikukonna uuendamisel ja reformitud kohtusüsteemi rakendamisel. Selles protsessis mängis keskset rolli uuesti loodud Riigikohus.

Analüüs põhineb eeskätt kirjalikel allikatel: ajaloolised dokumendid; õiguskirjandus (sh ajakirjades Nõukogude Õigus ja Eesti Jurist avaldatud materjalid); avalik diskussioon ajakirjanduses; seaduseelnõud ja nende menetlemine ENSV Ülemnõukogus, Põhiseaduslikus Assamblees ja Riigikogus; kohtunike

kolmeastmelises kohtusüsteemis 243 kohtunikukohta. Arvutivõrgus: <https://www.riigikohus.ee/et/ceesti-kohtususteem/ceesti-kohtususteem-kolmeastmeline> (11.08.2022).

⁶ ENSV konstitutsioon (põhiseadus), 13.04.1978, Tallinn 1988, § 162. Kohtu ja arbitraaži pädevuste piiritlemise kohta vt J. Odar. Kohtu pädevuse probleemid. – Eesti Jurist 1991/2, lk 107–113.

⁷ ENSV konstitutsiooni § 151.

⁸ Vt lähemalt L. Laarmaa sõnavõttu Riigikogule riigikohtunikuks kandideerimisel. Riigikogu, 21.09.1995, p. 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199509211000> (11.08.2022).

⁹ Eesti Vabariigi põhiseadus. – RT 1992, 26, 349. Kohtute seadus ja kohtuniku staatuse seadus võeti vastu juba 23.10.1991, kuid need jõustusid vastavalt 01.07.1992 ning 01.01.1992. Kohtute seadus – RT 1991, 38, 472. Arvutivõrgus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/30552> (11.08.2022). Kohtuniku staatuse seadus – RT 1991, 38, 473. Arvutivõrgus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/30561> (11.08.2022).

ametissenimetamise debatid Ülemnõukogus ja Riigikogus. Kohtunike taustandmed on võetud Toomas Anepaio 1996. aastal avaldatud kohtunike uuringust.¹⁰

2. ENSV kohtusüsteem NSVL kohtusüsteemi osana

Nõukogude okupatsioon muutis Eesti õigussüsteemi täielikult sotsialistlikuks õigussüsteemiks. Varasem kohtunikond oli sõja ajal kas põgenenud läände või represseeritud, mitmed olid hukatud või küüditatud.¹¹ Nõukogude õigussüsteem tugines sotsialistlikule arusaamale õigusriigi põhimõttest, mis selles kontekstis tähendas ennekõike seaduslikkuse põhimõtet.¹² Sellest lähtus ka kohtusüsteemi tegevus.¹³ Kohtute ülesanne oli seadusi rakendada ja kaasa aidata kommunistliku ühiskonna ülesehitamisele. ENSV justiitsminister Valter Raudsalu selgitas 1975. aastal, et „kohus nagu kogu riigiparaat tervikuna kaitseb konkreetse ühiskonna majanduslikke ja poliitilisi aluseid, valitseva klassi õigusi ja privileege“.¹⁴ Kohtusüsteemi tihedat seotust valitseva riigikorraga nentis 1990. aastal ENSV Ülemkohtu esimees Jaak Kirikal: „Kohus on oma ajastu ühiskondlike suhete, kehtiva õiguse ja valitseva moraali peegel. Teisisõnu, amoraalse seaduse kehtivuse ajal ei saa olla õiglast kohut.“¹⁵

NSVL kohtusüsteem koosnes NSVL kohtutest ning liiduvabariikide kohtutest. Sarnaselt oli jagatud ka kohtute haldamine ning kohtuid puudutav õigus. NSVL Ülemkohus oli NSVL õigussüsteemis kõrgeim kohus, mis valvas ka NSVL kohtute ja liiduvabariikide kohtute tegevuse üle. Sealjuures oli NSVL Ülemkohtu pädevuses õiguse ühetaolise rakendamise tagamine, mistõttu oli

¹⁰ T. Anepaio. Eesti kohtunikud. – P. Pruks (toim.). Akadeemiline õigusharidus ja juristide täienduskoolitus. Tartu 1996, lk 112–152.

¹¹ Vt nt kohtunike ametikohtade täitmise kohta Nõukogude okupatsiooni alguses 1940–1941 naiskohtunike näitel M. Ristikivi, M. Luts-Sootak, H.-T. Räis. „Kohtuniku amet on liiga raske neile“: Eesti naisjuristide pürgimisest kohtunikuks kahe maailmasõja vahelisel perioodil. – Ajalooline Ajakiri 2017/2–3, lk 333–337.

¹² V. Raudsalu. Vestlus nõukogude kohtust. Tallinn 1975, lk 14–15; R. Simson. 70 aastat nõukogude kohut. Kohtutegevuse aktuaalseid küsimusi. – Nõukogude Õigus 1988/1, lk 6; I. Gräzin. Suveräänsuse sünd ja Nõukogude Liidu kadu. – Akadeemia 2015/11, lk 1927.

¹³ E. Ridamäe. Avalikustamine, demokraatia, nõukogude võim, õigusriik. – Nõukogude Õigus 1989/23, lk 243; K. Nigola. Kohtukorraldus NSV Liidus. Tartu 1989, lk 19–20.

¹⁴ V. Raudsalu (viide 12), lk 9.

¹⁵ Ülemnõukogu, 08.05.1990, p 3. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199005081000> (11.08.2022).

NSVL Ülemkohtu pleenumil ka juhendavate selgituste andmise ning seadusandliku initsiatiivi õigus.¹⁶ NSVL Ülemkohus vaatas muu hulgas läbi Ülemkohtu esimehe või NSVL peaprokuröri kaebusi liiduvabariikide ülemkohtute määruste peale. Ülemkohtu kolleegiumitel oli õigus arutada ka kaebusi, mis olid tehtud liiduvabariikide ülemkohtute otsuste või määruste peale asjades, kus need kohtud lahendasid asju esimese astme kohtutena.

NSVL kohtud tegelesid eelkõige õigusemõistmisega, mida eristati õiguse tõlgendamisest.¹⁷ Siiski oli NSVL ja ENSV Ülemkohtute pleenumitel õigus anda rahvakohtutele siduvaid tõlgendusjuhiseid.¹⁸ Teoorias oli seaduste autentse tõlgendamise ülesanne eeskätt seadusandjal, see tähendab NSVL või ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi ülesanne ning taotluse võisid esitada nii NSVL kui ka liiduvabariikide ülemkohtud.¹⁹ ENSV kohtukorralduse seaduse²⁰ § 1 kohaselt mõistis õigust ainult kohus. Samas ei olnud kohtusüsteem ainus institutsioon, kus õigusvaidlusi lahendati: mõningaid küsimusi lahendati ka seltsimehelikus kohtus. Rahvakohtute ja ülemkohtu jurisdiktsioon oli kitsas, piirdudes vaid tsiviil- ja kriminaalasjadega. Riigi ja üksikisiku vaheliste vaidluste lahendamiseks nõukogude kohtusüsteemis võimalust ei olnud ning kõik sellised vaidlused lahendas täitevvõim ise. Teisalt oli ENSV Ülemkohtul pädevus algatada seadusi ning anda juhendavaid selgitusi seaduste kohaldamise küsimustes. Sellised selgitused olid kohustuslikud nii kohtutele kui ka teistele organitele ja ametiisikutele, kes vastavaid seadusi kohaldasid.²¹

Nõukogude õigussüsteemis ei tunnustatud haldus- ega tsiviilprotsessi nüüdisaegses tähenduses. Tsiviilasjadest kuulusid kohtute pädevusse tsiviil-, perekonna-, töö- ja kolhoosiõiguslikest suhetest tekkinud vaidlusasjad. Tsiviilasju vaadati läbi ka seltsimehelikes kohtutes ja vahekohtutes või arbitraažis.²² Seltsimehelike

¹⁶ NSV Liidu Ülemkohtust. – NSVL ÜT 1979, 49, 842. § 1, 3.

¹⁷ Näiteks selgitas K. Nigola: „Vaatomata sellele, et konstitutsioonid on seaduste tõlgendamise pannud üksnes ülemnõukogude presiidiumidele, räägitakse siiski ka seaduste kohtulikust tõlgendamisest, mille üheks liigiks peetakse ülemkohtute pleenumite juhendavate selgituste andmist. Kohtulikud tõlgendused ja ülemnõukogude presiidiumide poolt antavad tõlgendused pole aga identsed mõisted. Peamine erinevus – viimati nimetatud tõlgendused on legaalsed, esimesena nimetatud aga mitte.“ K. Nigola (viide 13), lk 115–116.

¹⁸ ENSV seadus ENSV kohtukorralduse kohta, § 32 p 2. – ENSV ÜVT 1981, 38, 583.

¹⁹ ENSV konstitutsiooni § 108 p 6; vt nt ka K. Nigola (viide 13), lk 83, 85.

²⁰ ENSV seadus ENSV kohtukorralduse kohta (viide 18).

²¹ ENSV kohtukorralduse seadus, § 32 p 4. Vt ka K. Nigola (viide 13), lk 25.

²² ENSV tsiviilprotsessi koodeks. Tallinn 1990, §-d 15–18.

kohtute kompetentsi kuulusid nii tööõiguslikud vaidlused kui ka administratiivõigusrikkumised.²³ Tänapäevases tähenduses haldusvaidlusi ning poliitilisi õigusrikkumisi oli võimalik lahendada poliitilistes organites – parteiinstitutsioonides ja halduskomisjonides,²⁴ alaealiste õigusrikkumistega tegelesid alaealiste asjade komisjonid.²⁵

ENSV kohtusüsteemi toimimist reguleerisid ENSV konstitutsioon ja kohtukorralduse seadus. Viimane ENSV kohtusüsteemi reform toimus 1977. aastal pärast NSVL uue konstitutsiooni vastuvõtmist.²⁶ Toonases õiguskirjanduses märgiti, et üks NSVL konstitutsiooni reformimise eesmärk oli nõukogude õigus- ja kohtusüsteemi demokratiseerimine.²⁷ ENSV konstitutsiooni muudeti ja viidi NSVL konstitutsiooniga kooskõlla 1978. aastal. Uue konstitutsiooni § 154 rõhutas, et kohtunikud ja rahvakaasistujad on sõltumatud ja alluvad ainult seadustele. Erinevalt 1940. aasta konstitutsioonist²⁸ lisas § 155, et kodanikud on seaduse ja kohtu ees võrdsed.

1979. aastal võeti vastu NSVL Ülemkohtu seadus ning NSVL ja liiduvabariikide seadusandluse alused kohtukorralduse kohta NSVL-s.²⁹ Neid õigusakte rakendati ENSV-s 1981. aastal uue kohtukorralduse seadusega (KKS), rahvakohtunike ja rahvakaasistujate valimiste seadusega³⁰ ning rahvakohtute rahvakohtunike ja rahvakaasistujate tagasikutsumise korraga.³¹ Kohtukorralduse

²³ ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus „Seltsimehelike kohtute põhimääruse“ ja „Seltsimehelike kohtute ühiskondlike nõukogude põhimääruse“ kinnitamise kohta. – ENSV ÜVT 1978, 8, 95. § 7; samuti K. Nigola (viide 13), lk 27.

²⁴ Vt nt K. Nigola (viide 13), lk 27, 36; ENSV konstitutsiooni § 1; M. Raski ülevaade ENSV vaidluste lahendamise süsteemi killustatusest kohtute seaduse arutelul ülemnõukogus. 26.09.1991, p 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199109261000> (11.08.2022).

²⁵ ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus muudatuste ja täienduste tegemise kohta „Alaealiste asjade komisjonide põhimääruses“. – ENSV ÜVT 1986, 13, 167.

²⁶ J. Pennar. Reflections on Union Republics in the New Soviet Constitution. – Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences 25/1979/1. Arvutivõrgus: https://www.lituanus.org/1979/79_1_01.htm (11.08.2022).

²⁷ K. Nigola (viide 13), lk 19.

²⁸ Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Konstitutsioon (Põhiseadus). – RT 1940, 111, 1117.

²⁹ NSV Liidu Ülemkohtust. – NSVL ÜT 1979, 49, 842. NSV Liidu ja Liiduvabariikide seadusandluse alused kohtukorralduse kohta NSV Liidus. – NSVL ÜT 1980, 27, 545.

³⁰ ENSV seadus Eesti NSV rajoonide (linnade) rahvakohtute valimiste kohta. – ENSV ÜVT 1981, 38, 582.

³¹ Seadus Eesti NSV rajoonide (linnade) rahvakohtute rahvakohtunike ja rahvakaasistujate tagasikutsumise korra kohta. – ENSV ÜVT 1981, 38, 585.

seaduse kohaselt oli kohtutel kaks laiemat ühiskondlikku ülesannet. Esiteks pidid nad lahendama kriminaal- ja tsiviilasju, teiseks pidid nad tugevdama „sotsialistlikku seaduslikkust” ning kaitsma sotsialistlikku õiguskorda (KKS § 3).

ENSV kohtusüsteem oli kaheastmeline: rahvakohtud olid esimese astme kohtud ja lahendasid lihtsamaid tsiviil- ja kriminaalasju, ENSV Ülemkohus oli apellatsioonikohus ning üksikutes asjades ka esimese astme kohus (konstitutsiooni § 150).³² Kriminaalasjades oli ülemkohus esimese astme kohtuks raskemate kuritegude puhul (sh poliitilised kuriteod) ning selliste tegude puhul, mille eest oli karistusena ette nähtud surmanuhtlus. Kriminaalprotsessikoodeksi § 28 kohaselt allusid ülemkohtule näiteks järgmised kuriteod: kodumaa reetmine (KrK § 62), terroristlik akt (KrK § 64, 65), diversioon (KrK § 66), kahjurlus (KrK § 67), sõjapropaganda (KrK § 69), osavõtt nõukogudevastasest organisatsioonist (KrK § 70). Lisaks võis ülemkohus esimese astme kohtuna võtta rahvakohtutest asju oma menetlusse. Tsiviilasjades vaatas ülemkohus asju läbi kassatsiooni või kohtuliku järelevalve korras.³³

Riiklik arbitraaž oli iseseisev kohus, mis oli pädev menetlema majandusvaidlusi ettevõtete, riigiasutuste ja organisatsioonide vahel ning piiriüleseid vaidlusi, milles vähemalt üks osapool oli Eestist.³⁴ NSVL Ülemkohus ja sõjatribunalid olid õigussüsteemi riigiülene osa; seadusandja ja riigisisesed kohtud olid seotud nende otsuste ja määrustega (KKS §-id 1 ja 2).

ENSV konstitutsiooni § 151 järgi valis rahvakohtu kohtunikud ametisse viieks aastaks rahvas üldise, ühtse ja salajase hääletamise teel. Tegelikult sisulisi valimisi ei toimunud ning ENSV Ülemnõukogu Presiidium, kes konstitutsiooni § 108 p 5 kohaselt rahvakohtute valimisi korraldas, seadis igas piirkonnas üles sama arvu kandidaate, kui palju oli kohtunike ametikohti. Formaalselt said ENSV rajoonide (linnade) rahvakohtute valimiste seaduse³⁵ § 35 kohaselt kohtunikukandidaate üles seada NLKP allorganisatsioonid ja teised ühiskondlikud organisatsioonid, töökollektiivid ning sõjaväelaste koosolekud.

Ülemkohtu kohtunike valimise pädevus oli ENSV Ülemnõukogul, kes valis kohtunikud ENSV Ülemkohtusse viieks aastaks (konstitutsiooni § 152 lg 2).

³² Vt Eesti NSV kriminaalprotsessi koodeks. Kommenteeritud väljaanne. Tallinn 1965, lk 44–45.

³³ Tsiviilprotsessi koodeks § 19. – Eesti NSV tsiviilprotsessi koodeks. Tallinn 1990.

³⁴ ENSV konstitutsiooni § 162; Riiklike arbitraažide poolt majandusvaidluste läbivaatamise eeskirjad, NSVL Ministrite Nõukogu 05.06.1980 määrus nr 440, NSVL Ministrite Nõukogu 16.04.1988 määruse nr 490 sõnastuses. – ENSV ÜVT 1988, 38, 557.

³⁵ ENSV seadus Eesti NSV rajoonide (linnade) rahvakohtute valimiste kohta (viide 30).

Samuti määras ülemnõukogu kindlaks kohtunike arvu igaks valimisperioodiks. Kohtu rahvakaasistujad valiti kõikidesse kohtutesse kaheks ja pooleks aastaks oma töö- või elukohajärgsel avalikul hääletusel (sisuliselt nimetati ametisse Eesti-maa Kommunistliku Partei (EKP) poolt üles seatud kandidaadid).

Kohtukorralduse seadus ei sätestanud kohtunikumeti pidajale muid nõudeid peale vanusepiirangu. Kohtukorralduse seaduse § 42 lg 1 kohaselt sai kohtunikuks valida iga kodaniku, kes oli vähemalt 25-aastane. Seega ei kehtestanud seadus kohtunikele formaalseid hariduse ega kutsealaseid nõudeid. Õigus saada valituks kehtis ka teiste Nõukogude Liidu kodanike kohta.

Kommunistliku partei ja ka näiteks prokuratuuri kontroll kohtusüsteemi üle oli märkimisväärne. Nii oli nõukogude prokuratuuri pädevuses teha järelevalvet „seaduste täitmise üle asjade arutamisel kohtus“³⁶ ning kohtute tegevus sõltus suuresti nii NSVL kui ka ENSV justiitsministeeriumitest³⁷ ning kommunistlikust parteist. EKP pakkus kohtutele haldustuge personaliküsimustes, ENSV Justiitsministeerium jälgis kohtute tegevust, kogus statistikat ja analüüsis kohtupraktikat. Rait Maruste sõnul käis nõukogudeaegse kohtusüsteemi juhtimine EKP Keskkomitee administratiivosakonna kaudu, kus otsustati kõik tähtsamad kaadriküsimused. ENSV Ülemkohtu tegevust suunati ka NSVL Ülemkohtu kaudu. Selline korraldus ei kajastunud aga ametlikes dokumentides, mistõttu oli kohtusüsteemi juhtimine seadusandluses ja tegelikkuses erinev.³⁸ Nõukogude kohtusüsteem oli politiseeritud ja töötas kommunistliku süsteemi hüvanguks.³⁹ Kohtusüsteemil ja kohtunikel puudus laiem sõltumatus – kohtunikud töötasid tähtajaliselt ja olid aruandekohustuslikud kommunistliku partei ees.⁴⁰ Mitte-ametlikult oli kommunistliku partei liikmeks või vähemalt liikmekandidaadiks olemine kohtunikuks saamise eeltingimus, kuna kohtunikukandidaadid esitas valimistele seesama partei.⁴¹

³⁶ NSV Liidu ja liiduvabariikide seadusandluse alused kohtukorralduse kohta NSV Liidus, 25.06.1980. – NSVL ÜT 1980, 27, 545, § 15; ENSV kohtukorralduse seadus § 16.

³⁷ Vt ka ENSV kohtukorralduse seadus § 18.

³⁸ Rait Maruste e-kiri Katre Luhamaale 20.01.2020.

³⁹ Vt nt poliitiliste protsesside kohta nõukogude kohtusüsteemis M. Maripuu. *Cold War Show Trials in Estonia: Justice and Propaganda in the Balance*. – T. Tannberg (toim.). *Behind the Iron Curtain*. Frankfurt am Main 2015, lk 139–196.

⁴⁰ Vt nt T. Kümmel. Endine ülemkohtu kohtunik Nelja Zaitseva ameti telgitagustest. – Eesti Päevaleht 11.02.2003.

⁴¹ R. Maruste e-kiri (viide 38).

1980. aastate teisel poolel leiti, et NSVL kohtukorraldus vajab muutmist. Nii viitas kohtusüsteemi ümberkorraldamise tarvidusele äsja valitud NLKP Keskkomitee peasekretäri Mihhail Gorbatšovi algatatud uuenduste kontekstis NLKP Keskkomitee 1986. aasta otsus, kus rõhutati vajadust jälgida, et kohtutesse võetaks tööle „poliitiliselt küpsid, kõlbeliselt laitmatuid inimesi, kelles põhjalik kutsettevalmistus liitub kodanikumeheisuse, äraostmatuse ja teravdatud õiglustundega“.⁴² Selle otsuse tagajärjel hakati arutama, kas kohtunike valitavus ja ametiaja tähtajalisus on kohased, ning jõuti järeldusele, et kohtunikke tuleks edaspidi ametisse nimetada ja mitte määrata nende volituste tähtaega. Kritiseeriti ka ametlike kutsenõuete puudumist.⁴³

Seaduslikkuse põhimõtte järgimist ja kohtute sõltumatust nõudis 1986. aastal ka NSVL Ülemkohtu pleenum määruses nr 15.⁴⁴ Viidatud dokumentides ning ka kohtutegevust reguleerivas seadusandluses räägiti kohtu sõltumatusest seaduslikkuse ja kodanike võrdsuse kontekstis, kuid kohtusüsteemi ei käsitletud eraldi-seisva ja sõltumatu võimuharuna. Sisuliste reformideni nõukogude aja lõpus siiski ei jõutud, kuid arutatud reformikavad olid kasulikud uue kohtusüsteemi väljaarendamisel.

Viimast korda ENSV ajal valiti kohtunikud koos kohalike nõukogude valimistega 21. juunil 1987.⁴⁵ Kohtunike valimistel osalemise määr oli 98,5% ja kõik kandidaadid said 99% häältest. Kokku valiti 79 rahvakohtu kohtuniku 24 kohtusse ja 5685 kaasistujat. 79-st kohtunikust 24 valiti ametisse esimest korda. 43 valitud kohtuniku olid naised ning 36 mehed. Kõik kohtunikud olid seotud kommunistliku parteiga: 71 kohtuniku olid partei liikmed ning kaheksa olid partei liikmekandidaadid. Nii rahvakohtute kohtunikud kui ka kaasistujad olid „valijate või valitud organite ees vastutavad“ ning neid oli jätkuvalt võimalik tagasi kutsuda.⁴⁶

⁴² Sotsialistliku seaduslikkuse ja õiguskorra edasisest tugevdamisest, kodanike õiguste ja seaduslike huvide kaitse tõhustamisest. NLKP Keskkomitee 1986. a otsus. – Rahva Hää! 02.12.1986. Vt ka NLKP XIX Üleliidulise Konverentsi materjale. Tallinn 1988, lk 54–56.

⁴³ Vt ka K. Nigola (viide 13), lk 43–45; R. Simson (viide 12), lk 6.

⁴⁴ NSVL Ülemkohtu pleenum. Seaduslikkuse edasisest tugevdamisest õigusemõistmisel 05.12.1986. – Nõukogude Õigus 1987/1, lk 64–67.

⁴⁵ Rahvas valis rahvakohtunikud. – Nõukogude Õigus 1987/4, lk 253–254. Vt ka Õiend Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 25.06.1987 otsuse „Eesti NSV kohalike rahvasaadikute nõukogude ning rajoonide (linnade) rahvakohtute valimiste tulemuste kohta“ täitmisest. – RA ERA.R-3.7.1656.

⁴⁶ ENSV konstitutsiooni § 151; seadus Eesti NSV rajoonide (linnade) rahvakohtute rahvakohtunike ja rahvakaasistujate tagasikutsumise korra kohta (viide 31).

Enamik 1987. aastal valitud kohtunikest jäi ametisse uue kohtute seaduse jõustumiseni 1993. aastal.

Kokkuvõtlikult võib tõdeda, et kohtunike valimine oli poliitiline protsess, kus kandidaatide esitamisel oli keskne roll kommunistlikul parteil. Faktiliselt oli kohtunikuks saamise eelduseks kuulumine NLKP-sse.⁴⁷ Hilisemad kohtunike valimiste debadid Riigikogus näitasid, et mitut kohtunikku kahtlustati, et nad olid oma varematel ametiaegadel teinud koostööd KGB-ga. Mitmel puhul leiti ka, et nõukogude kohtunikud (ennekõike toodi seda esile seoses ülemkohtu kohtunikega) jälgisid nõukogude ajal politiseeritud juhtumite puhul partei juhiseid.⁴⁸ Paraku puuduvad aga dokumenteeritud tõendid, mille alusel saaks tõsikindlalt väita, millised konkreetset kohtunikud tegid KGB-ga koostööd. Üldiselt hinnatakse ka ENSV Ülemkohut nõukogude repressioone esindavaks institutsiooniks, mille menetlused olid tihti poliitilised.⁴⁹

3. Reformide algus nõukogude aja lõpus

Eesti õigussüsteemi lahutamine NSVL õiguskorrast nõudis muu hulgas olulisi institutsioonilisi reforme ning hõlmas paratamatult ka kohtusüsteemi. Seega mõjutasid kõik üleminekuaja versta-postid kohtusüsteemi uuendamist. Kuigi reformidega alustati juba 1988. aastal, jõudsid muudatused ülemnõukogusse ja kohtusüsteemi alates 1990. aastast.

3.1. Reformi alused

16. mail 1990 võttis Eesti Vabariigi Ülemnõukogu vastu Eesti valitsemise ajutise korra alused⁵⁰, mis sätestas reformide aluspõhimõtted ning ülemnõukogu tegevusprogrammi iseseisvuse taastamiseni. Ajutise korra aluste kohaselt jäid kõik Eestis

⁴⁷ Sellise mitteametliku nõude olemasolu kinnitasid kõik Riigikohtusse kandideerinud endised kohtunikud. Vt nt Riigikogu, 25.02.1993, p 9. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199302251000> (11.08.2022).

⁴⁸ Samas.

⁴⁹ Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvaheline Komisjon. Nõukogude okupatsioon Eestis alates aastast 1944. III etapp: Nõukogude okupatsioon Eestis alates aastast 1944. Tallinn 2008, lk 18–19. Vt näiteid O. Liivik. Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953 (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 34). Tartu 2014, lk 241.

⁵⁰ Eesti valitsemise ajutise korra alused. 16.05.1990. Arvutivõrgus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/24030> (11.08.2022).

kehtinud seadused jõusse nende tühistamise või muutmiseni (p 4). Eesti kohtud eraldati NSVL kohtusüsteemist ning Eesti kohtud pidid järgima vaid Eestis kehtivaid seadusi (p 5).

Ülemkohtu esimees Jaak Kirikal viitas 1990. aastal sellele, et juba 1988. aastal kavandatud kohtureformi fookuses oli õigusriigi põhimõtete parem tagamine ning kodanike õiguste kaitsmine riigi omavoli eest. Sealhulgas plaaniti kohtute sõltumatuse täielikku tunnustamist ning kohtusüsteemi kindlustamist parima ettevalmistuse saanud inimestega. Need plaanid ei olnud aga kahe aasta jooksul realiseerunud. Reguleerimata oli ka see, kuidas üksikisiku õigusi, sealhulgas riigi vastu, saab kohtulikult kaitsta.⁵¹

Kirikal kirjeldas ülemkohtu tegevuse 1990. aasta ülevaates ülemnõukogule, mida õiguskordade lahutamine praktikas kaasa tõi:

„16. mail [1990] me järsku tunnetasime, et muutusime kõrgemaks kohtuorganiks vabariigis, sest sellest päevast katkestasime asjade saatmise NSV Liidu Ülemkohtu jurisdiktsiooni alla. Meid kritiseeriti kahelt poolt ja just inimõiguste rikkumise pärast. Seda tegi NSV Liidu Ülemkohtu esimees Smolentsev, kuna meie rikkuvat NSV Liidu konstitutsiooni ja ei saada NSV Liidu kodanike asju NSV Liidu kõrgemale kohtuorganile, ja kritiseerisid meid ka kohalikud ajakirjanikud ja kodanikud, kuna nüüd kadus Eesti Vabariigi Ülemkohtu tegevusele edasikaebamise võimalus ära. Meie tegime üheainsa mõeldava otsuse, täiustasime järelevalvet ja muutusime hästi kriitiliseks oma ja esimese astme kohtute töö suhtes.“⁵²

Üleminekuperioodi õiguskorda puudutavates diskussioonides oli kesksel kohal õigusriigi kontseptsioon, mida nõukogude õiguskorra kontekstis mõisteti ennekõike seaduslikkusena,⁵³ kuid mis demokraatliku riigikorra puhul laienes ja sai uue sisu. Seda uuenenud sisu selgitas 1991. aastal näiteks Henn-Jüri Uibopuu, kes rõhutas, et lisaks seaduslikkuse põhimõttele nõuab õigusriigi põhimõte ka võimude lahusust ning igapäevase põhiõiguste kaitset.⁵⁴ Uibopuu hinnangul peaks õigusriik peale selle väljendama ka õiglust ning rahva moraali. Demokraatliku õigusriigi põhimõte saabus mõistena Eesti juristide aruteludesse ning terminina

⁵¹ J. Kirikal. Kohtureform ja põhiseadus. – Eesti Jurist 1990/4, lk 251.

⁵² Eesti Vabariigi Ülemkohtu 1990. aasta tegevusest. J. Kirikal. Ülemnõukogu, 10.04.1991. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199104101600> (11.08.2022).

⁵³ M. Merimaa. Eesti rahvusliku õigussüsteemi arengujooni. – Eesti Jurist 1991/6, lk 405.

⁵⁴ H.-J. Uibopuu. Eesti teel õigusriiki. – Eesti Jurist 1991/2, lk 89; vt ka E. Kergandberg. Eesti õiguskaitse reformi sotsiaalriiklik suund. – Eesti Jurist 1990/4, lk 249.

leksikasse juba 1988. aastal.⁵⁵ Selle põhimõtte rõhutamise taustal järgiti üldist arusaama, et õigussüsteemi suhteline stabiilsus peaks olema tagatud võimalikult suures ulatuses ka reformide perioodil.⁵⁶ Eraldati materiaalsoiguslikud ja institutsionaalsed reformid ning nendega liiguti edasi eri kiirusega, üritades muu hulgas laialdaselt austada seaduslikkuse ja õiguspärase ootuse põhimõtet. Kohtud rakendasid reformide toimumisajal Eesti valitsemise ajutise korra kohaselt nõukogude režiimi ajal vastu võetud kehtivaid seadusi ulatuses, milles need olid kooskõlas demokraatia põhimõtetega. Eesti riigivõimuorganite töö ei katkenud, vaid endised asutused ja ametnikud jätkasid oma tööd, kuni see ümber korraldati või ametikohti muudeti. Siiski märkis ülemkohus 1990. aasta tegevuse ülevaates, et uute seaduste vastuvõtmise kiirus ja õige menetluse eiramine näiteks õigusaktide avaldamisel raskendas kohtute tööd ja uute seaduste rakendamist.⁵⁷

3.2. Kohtusüsteemi depoliitiseerimine

Kohtusüsteemi reformidele andsid sisulise tõuke Eesti Vabariigi Ülemnõukogu valimised 1990. aasta märtsis. ENSV Ülemkohtu kohtunike ametiaeg oli viis aastat (konstitutsiooni § 152 lg 2) ning nad nimetati ametisse pärast ülemnõukogu valimisi. Nii tegeles ENSV XII Ülemnõukogu juba oma esimesel istungjärgul aprillis 1990 ENSV Ülemkohtu esimehe ametissenimetamisega.⁵⁸ Ülemkohtu esimehe kohale oli üles seatud senine ülemkohtu esimees Jaak Kirikal, kes rõhutas oma ettekandes vajadust muuta kohtusüsteem apoliitiliseks:

„Kohtunik ei saa kuuluda ühtegi poliitilisse erakonda ega liikumisse. See on praegusel ajal ülioluline, sest kohtusüsteemi õigusreformiga on jõutud väga kaugemale. Me oleme sõltumatud, sest meie suhtes kohaldatakse ainult õigust ja mitte midagi muud peale õiguse. Seetõttu on loomulik, et kohtu- ja õiguskaitseasutuste töötajad ei ole üldjuhul erakondade liikmed ja lõpetavad oma liikmesuse nende ametikohtade täitmise ajaks.“⁵⁹

⁵⁵ Vt nt E. Ridamäe. Sõnadelt tegudele. – Nõukogude Õigus 1988/4, lk 243; Eesti Advokatuur. Advokaatide seisukohad ja ettepanekud humanse sotsialistliku õigusrüüsi asjus. – Nõukogude Õigus 1988/4, lk 246.

⁵⁶ H. Schneider, A. Almann. Ümberkorralduste õiguslik tagamine: probleeme, otsinguid ja lahendusi. – Eesti Jurist 1990/5, lk 307.

⁵⁷ Eesti Vabariigi Ülemkohus 1990. aastal. – Eesti Jurist 1991/2, lk 89, 102.

⁵⁸ Ülemnõukogu, 03.04.1990, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199004031600> (11.08.2022).

⁵⁹ Samas.

Selle põhimõtte tegelikku elluviimist takistas asjaolu, et kõik kohtusüsteemi töötajad kuulusid *de facto* kommunistlikku parteisse. Probleemi vaadati ka tulevikku suunatult – tekkis kartus, et hiljem võib kohtunike võimalik parteiline kuuluvus anda alust kahtlustele kohtunike sõltumatuses. Teisalt peeti probleemseks ka kohtunike parteilisuse kiiret kaotamist. Nii näiteks laveeris toonane ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel Kirikali ametissenimetamise ajal depolitiseerimise teemal järgmiselt:

„Praegu see ei ole kohe reaalne [...] sest nendes organites on suhteliselt suur parteiliikmete arv. Eriti võib olla, et vanemad partei liikmed ei pea seda nüüd oma tööperioodi lõpus õigeks. [...] kuid me siiski võtsime selle otsuse vastu, et parteiorganisatsioonid ei segaks mingil määral õiguslikult nende organite tegevust, et peaminister või ülemkohtunik ei peaks partei-organisatsiooni ees parteilasena aru andma.“⁶⁰

Selguse loomiseks ning eri ametkondade ühetaoliseks kohtlemiseks võttis ülemnõukogu presiidium 1990. aastal vastu õiguskaitseorganite osalise depolitiseerimise otsuse,⁶¹ millega keelati neis poliitilised liidud ning sillutati teed hilisemale nõudele, et kohtunikud ei tohi olla erakondade liikmed.⁶² Kohtunike apoliitilisus muutus Eesti õiguskorra osaks ning jõudis ka hilisematesse kohtukorraldust reguleerivatesse õigusaktidesse.⁶³

3.3. Viimase ülemkohtu komplekteerimine

2. aprillil 1990 võttis ülemnõukogu vastu ajutise töö- ja kodukorra, mis muu hulgas reguleeris ülemkohtu kohtunikukandidaatide esitamist ja ametisse määramist. Kohtu esimehe kandidaadi pidi esitama ülemnõukogu presiidium ja valituks osutub vähemalt 50% häältest saanud kandidaat. ENSV Ülemkohtu kohtunikukandidaadid pidi esitama ülemkohtu esimees. 3. aprillil 1990. aastal

⁶⁰ Samas.

⁶¹ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi 03.05.1990 seadluse „Eesti NSV õiguskaitseorganite osalisest depolitiseerimisest“ kinnitamise kohta. – ENSV ÜVT 1990, 16, 255; vt ka E. Kergandberg (viide 54), lk 249.

⁶² Ülemnõukogu, 03.04.1990, p 1. Samas olid kohtunike depolitiseerimise vastu kommunistide esindajad, kes leidsid, et ka kohtunikele peab olema tagatud ühinemisvabadus, sh õigus kuuluda parteisse. Teiselt poolt toodi näiteid sellest, kuidas kommunistlik partei oli sekkunud õigusemõistmisse. Ülemnõukogu, 25.04.1990, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199004251600> (11.08.2022).

⁶³ Kohtuniku staatuse seadus § 4 lg 2 p 2; Kohtute seadus. – RT I 2002, 64, 390; RT I, 28.01.2021, 3. Arvutivõrgus: [https://www.riigiteataja.ee/akt/KS, § 49 lg 2 p 2](https://www.riigiteataja.ee/akt/KS,%20§%2049%20lg%202) (11.08.2022).

valis ülemnõukogu endise kohtu esimehe Jaak Kirikali salajasel hääletamisel 59 poolthäälega⁶⁴ ENSV Ülemkohtu esimeheks. Ühtegi alternatiivset kandidaati tema kõrvale ei seatud.⁶⁵

Samal istungil pikendas ülemnõukogu riikliku arbitraaži ametiaja. Paarbiiter Anatoli Berezile esitatud küsimused hõlmasid nii õiguskorra ees seisnud probleeme kui ka paarbiitri poliitilist kuuluvust ning tema eesti keele oskust. Paarbiiter lubas peatada oma liikmesuse NLKP-s ning selgitas, et tema ametkonnas on eesti keele oskus piisav, kuigi ta ise alles õppivat eesti keelt.⁶⁶ Kuna pikemas perspektiivis leiti, et riiklik arbitraaž tuleb likvideerida, siis ametis oleva arbitraaži ametiaja pikendamine suuremaid vaidlusi ei põhjustanud. Riiklik arbitraaž likvideeritigi 1992. aasta lõpus.

ENSV seadusandlus ei määratlenud ülemkohtu kohtunike arvu, see määrati kindlaks igaks valimisperioodiks eraldi. Ülemkohtu esimees tegi ettepaneku, et ENSV Ülemkohus koosneks 19 kohtunikust (kohtu esimees, 11 kriminaalkolleeiumi liiget ja 7 tsiviilkolleeiumi liiget), kellest enamikul peaks olema varasem töökogemus kohtusüsteemis.⁶⁷ Selleks ajaks oli ametisse nimetatud ülemkohtu esimees ja kahe ülemkohtu liikme viieaastane ametiaeg oli hakanud jooksuma varem – kohtunik Triinu Vernikul jaanuarist 1989⁶⁸ ja Peeter-Uno Rahil⁶⁹ augustist 1989. Nii sai 1990. aastal läbi 16 kohtuniku ametiaeg ning ülemkohtu esimees pakkus välja 16 kandidaati, kellest 14 olid olnud ka ENSV Ülemkohtu eelmises koosseisus ning kaks kandidaati olid uued.⁷⁰ Ülemnõukogu aruteludes rõhutati, et kohus vajab stabiilsust nii institutsioonina kui ka üksikute

⁶⁴ Kohal oli 92 saadikut, vastu oli 24 ja erapooletuks jäi neli saadikut.

⁶⁵ Ülemnõukogu, 03.04.1990, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199004031600> (11.08.2022).

⁶⁶ Samas.

⁶⁷ Ülemnõukogu, 08.05.1990, p 3. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199005081000> (11.08.2022). 1985. aastal valitud Ülemkohtusse kuulus 20 kohtunikku. – ENSV ÜVT 1985, 10, 176.

⁶⁸ Muudatuste tegemise kohta Eesti NSV Ülemkohtu koosseisust. – ENSV ÜVT 1989, 4, 53.

⁶⁹ Peeter-Uno Rahi valimise kohta Eesti NSV Ülemkohtu liikmeks. – ENSV ÜVT 1989, 25, 317.

⁷⁰ Jaak Kirikal esitas ülemnõukogule järgmised kandidaadid: Ülemkohtu esimehe esimene asetäitja J. Odar, esimehe asetäitja V. Litvinov; Ülemkohtu liikmed: M. Gnidin (nimi ülemnõukogu stenogrammis kujul Gnigin), J. Ilvest, R. Kalk, R. Kiviloo, T. Kollom, M. Lõiv (nimi stenogrammis kujul Kõiv), V. Merka, A. Paasma, U. Pender, A. Seppik, N. Zaitseva, H. Tuulberg, L. Veizblat, A. Vijard. Enamik neist kandidaatidest oli kuulunud 1985. aastal valitud ülemkohtu koosseisu, U. Pender alates 1987. Uute kandidaatidena pakkus Kirikal välja J. Ilvesti ja R. Kalki. Ülemnõukogu, 08.05.1990, p 3 (viide 67).

kohtunike jaoks. Küsimused kandidaatidele varieerusid ning küsiti nii nende seisukohti kohtusüsteemi sõltumatuse kohta kui ka arvamust Eesti õigussüsteemi ja kohtusüsteemi tuleviku kohta. Kõige tulisem oli arutelu ENSV Ülemkohtu esimehe asetäitjaks ja kriminaalasjade kohtukollegiumi esimeheks kandideerinud kauaaegse kohtuniku Vladimir Litvinovi kandidatuuri üle, kellele esitatud küsimused puudutasid „telefoniõiguse“ kasutamist ja tema lojaalsust Eesti riigile.⁷¹ Lõpuks ei saanudki Litvinovi kandidatuur ülemkohtu esimehe asetäitja kohale piisavat toetust, küll aga määrati ta kriminaalasjade kollegiumi kohtunikuks. Seejärel toetas ülemnõukogu teise pikaajalise kohtuniku Peeter-Uno Rahi kandidatuuri kohtu esimehe asetäitja ja kriminaalasjade kollegiumi esimehe kohale.⁷² Teisi ülemkohtu kohtunikukandidaate küsitleti vähem. Kõik kohtuniku-kandidaadid pidid aga vastama küsimusele, milline oli KGB või teiste repressiivsete nõukogude institutsioonide mõju nende varasemale tööle.⁷³ Ülemnõukogu määras ametisse kõik kandidaadid peale ühe.⁷⁴ Lisaks määras ülemnõukogu ametisse kohalike omavalitsuste esitatud ülemkohtu kaasistujate kandidaadid.⁷⁵ See oli esimene kord, kus ülemkohtu kaasistujaid ei esitanud ametisse EKP. Enne ülemkohtu töö lõpetamist muutus veidi ka kohtu koosseis. Nii valiti 7. novembril 1990 ametisse varem Haapsalu maakohtus töötanud Maie Kram. Tema kuulamisel oli arutluse all ka institutsionaalse reformi pooleliolemine – kandidaadilt küsiti, kuidas tuleks ülemkohtul lahendada olukord, kus Eesti Vabariigi prokuratuuri veel ei eksisteeri ning olemas on vaid NSVL asutustele alluv prokuratuur. Kram tõdes, et see on seadusandjate otsustada ning et ka tema kohtunikuna ootab ammu prokuratuuri seadusega paika panemist. Maie Kram juhtis tähelepanu ka seaduslikkuse põhimõtte rakendamisega seotud raskustele nõukogude õiguses, kus kohtunike ja riigiametnike jaoks ei olnud konstitutsioon dokument, mida õigusvaidlustes rakendada, ning ministrite nõukogu määruse ja konstitutsiooni vastuolu korral rakendati pigem määrust.⁷⁶

⁷¹ Samas.

⁷² Ülemnõukogu, 29.05.1990, p 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199005291000> (11.08.2022).

⁷³ Ülemnõukogu, 08.05.1990, p 3 (viide 67).

⁷⁴ Samas. Ülemnõukogu stenogrammist M. Gnidini ametisse määramata jätmise põhjus otseselt ei selgu. Kandidaadile ei esitatud mitte ühtegi küsimust, ka Kirikal ei tutvustanud teda lähemalt. Hääled jagunesid selgelt kandidaadi vastu (poolt 37, vastu 41, erapooletuid 5).

⁷⁵ Samas.

⁷⁶ Ülemnõukogu, 07.11.1990. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199011071600> (11.08.2022).

Ülemkohtu aastaülevaates leiti, et suured paradigmuuutused olid kohtusüsteemile keerulised. Näiteks tõi Jaak Kirikal ülemkohtu 1990. aasta ülevaadet tutvustades välja raskused rehabiliteerimistega – ülemkohtu hinnangul ei olnud võimalik rehabiliteerida aktiivseid omakaitse liikmeid, sealhulgas aktiivseid metsavendi.⁷⁷ Ülemkohtu juurde loodi eraldi kümne töötajaga rehabiliteerimise osakond, kuhu võeti tööle ka endisi kohtunikke. Rehabiliteerimise õiguslik regulatsioon oli üldsõnaline ja lünklik ning see tõi kaasa ebaühtlase kohtupraktika.⁷⁸

4. Kohtunikke puudutavad reformid 1990–1992

4.1. Kohtusüsteemi reform

Kohtusüsteemi reformimise vajadusest räägiti akadeemilises õiguskirjanduses nõukogude aja lõpuaastatel mitmel korral, sealjuures soovitati määrata kohtunikud ametisse eluajaks, et paremini tagada kohtute sõltumatust. Osutati ka tarvidusele luua administratiivkohtuniku positsioon.⁷⁹ Seega sai kohtusüsteemi reform tugineda varasematele reformikavadele. Näiteks tegi Eesti Advokatuur juba 1988. aastal ettepaneku, et kohtunike sõltumatust tuleb kaitsta kindla ametiaja, kindla pensioniea ja täpselt loetletud kohtunike ametist vabastamise põhjustega.⁸⁰

ENSV Ülemkohus oli esimeste reformide aktiivne osaline ning ülemkohtu esimees Jaak Kirikal sõnastas 1990. aasta mais üleminekuaja õigus- ja kohtusüsteemi ees seisnud kesksed probleemid ja uue kohtusüsteemi vajadused.⁸¹

⁷⁷ Osaliselt tekitas probleeme ka rehabiliteerimise aluseks olev seadus kohtuväliselt represseeritud ja alusetult süüdimõistatud isikute rehabiliteerimisest (RT 1990, 7, 85. Arvutivõrgus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/28230>, 11.08.2022). Selle kohaselt rehabiliteeriti isikud juhul, kui nende poolt toimepandud teod ei olnud Eesti Vabariigi seaduste järgi kuriteod. Seda seadust muudeti 1992. aastal ning seadus kohtuväliselt represseeritud ja alusetult süüdimõistatud isikute rehabiliteerimise kohta (RT 1992, 7, 103) seadis rehabiliteerimise eelduseks mh Eesti Vabariigi iseseisvuse eest võitlemise. – Eesti Vabariigi Ülemkohtu 1990. aasta tegevusest. Ülemnõukogu, 10.04.1991. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199104101600> (11.08.2022).

⁷⁸ Eesti Vabariigi Ülemkohus 1990. aastal (viide 57), lk 98, 99–100, 102.

⁷⁹ A. Kiris. Sotsialistliku seaduslikkuse ja õiguskorra edasisele tugevdamisele. – Nõukogude Õigus 1987/1, lk 6; R. Simson (viide 12), lk 6.

⁸⁰ Eesti Advokatuur (viide 55), lk 246.

⁸¹ Ülemnõukogu, 08.05.1990, p 3. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199005081000> (11.08.2022).

1. Kohtuliku tegevuse aluseks peab olema inimõiguste kaitse.⁸²
2. Kodanikel ja juriidilistel isikutel on õigus kohtu kaitsele nende konstitutsiooniliste õiguste rikkumiste puhuks.
3. Kodanike kaitse riigi, sh ametnike omavoli eest.
4. Seadusandliku võimu ja täitev-korraldava tegevuse tasakaalustamine seadustest alamal seisvate normatiivaktide seadusele vastavuse vaidluste otsustamisel.
5. Ülemkohtul tuleb vabaneda esimese astme asjadest ja kujuneda ümber tõeliseks apellatsioon- ja kassatsioonikohtuks.
6. Kriminaalasjades tuleb luua uus ringkonnakohtu kohtuinstants.
7. Vana ülekohtu täielik ja tingimusteta heastamine, kuid seda ei tohi teha jooksva õigusemõistmise arvel.

Nende ülesannete täitmiseks oli Kirikali sõnul esmajärjekorras vaja „kõrge professionaalsusega ja väga inimlike omadustega kohtunikke, kes on oma isiklikus elus nõus loobuma kohtuniku isikule sobimatust tegevusest“.⁸³ Lisaks tuli tagada kohtute ja kohtumajade majanduslik toimetulek, sealhulgas võtta kasutusele nüüdisaegne infotehnika ning välja töötada kohtureformi seaduslik alus.

Keerulisim oli Kirikali hinnangul ametisse sobivate kohtunike leidmine, sest ei jätkunud kohtunikutööks sobivaid inimesi ega ka tugiametkonda:

„Minu andmetel on viimase poolteise aasta jooksul rahvakohtutest lahkunud kuus kõige paremat, kõige võimekamat kohtunikku. Ja tooksin viimase näite oma kohtust. Juunikuus lahkub töölt kolleegiumi vastutav sekretär. Ta on noor neiu, töötab teist aastat pärast keskkooli lõpetamist meil, alates uuest aastast on tema ametipalk 225 rubla, kuid kuna ta valdab inglise ja soome keelt, siis on talle tehtud ettepanek töötada ühes aktsiaseltsis palgaga 420 rubla, pluss veel muud soodustused. Tähendab, riigiaparaat ei suuda ka siin konkurentsi pakkuda.“⁸⁴

⁸² ENSV konstitutsiooni täiendati viidetega rahvusvahelistele inimõiguslepingutele juba 1988. aastal. Seadus muudatuste ja täienduste tegemise kohta Eesti NSV konstitutsioonis (põhiseaduses). – ENSV ÜVT 1988, 48, 684.

⁸³ Samal ülemnõukogu istungil selgitas ülemkohtu esimees Kirikal, et sobimatu tegevuse all peab ta silmas „lisateenistuse võimalusi, perekonnaelu korrapärasust, kitsendusi avalikes kohtades, tutvusringkonna valikut, jmt“. Selline retoorika väljendas ka nõukogudeaegset arusaama sellest, kuidas kohtuniku moraalsus on tavainimese omast kõrgemal ning et kohtunik peab tagama, et vastab selle nõuetele ka eraelus. Vrd NSVL Ülemkohtu plenum (viide 44).

⁸⁴ Ülemnõukogu, 08.05.1990, p 3. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199005081000> (11.08.2022).

Reformide elluviimise keskmes olid kohtunike ja kohtuametnike valimisega seotud praktilised probleemid, mis vajasid tähelepanu nii seadusandluse kui ka kohtute haldamise tasandil. Keeruline oli leida kohtunikuametisse inimesi, kes oleksid ühtaegu kõrge moraali ja väga heade ametialaste oskustega. Pealegi olid mitmed rahvakohtute kohtunikud kohtusüsteemist lahkunud ja asunud tööle erasektoris. Kohtunikupalk ei suutnud konkureerida eraettevõtetes pakutava töötasuga. Kõige selle tõttu oli huvi vabanenud ametikohtadele kandideerimiseks väike. Samuti oli üleminekuajaks ametisse nimetatud kohtunike ametikoht ebakindel ning tõenäoliselt tähtajaline. Lisaks tingis meedias kajastuv kriitiline suhtumine kohtusüsteemi⁸⁵ selle, et kohtus töötamine ei olnud ahvatlev karjääri võimalus.⁸⁶ Paljud kvalifitseeritud spetsialistid, sealhulgas advokaadid ja rahvakohtute kohtunikud, olid tagasi lükanud ettepaneku kandideerida ametikohtadele ülemkohtus. Negatiivset kuvandit tugevdas kohtusüsteemi ja eelkõige ENSV Ülemkohtu tööd kritiseerivate artiklite avaldamine.⁸⁷ Ülemkohtu 1990. aasta tegevuse ülevaates nimetati, et kohtunike koolitamisega seotud probleemid olid endiselt lahendamata. Lisaks viidati, et seadused sätestavad sageli ainult üldisi põhimõtteid, kuid ei sisalda rakendusnorme ega täiendavaid selgitusi, mis kindlustaks nende ühetaolise kohaldamise rahvakohtute poolt.⁸⁸

Kohtute seaduse ja kohtuniku staatuse seaduse eelnõude väljatöötamine jõudis ülemnõukogusse 1991. aastal paralleelselt Põhiseadusliku Assamblee⁸⁹ tööga, kuid reformid viidi lõpule ja jõustati osaliselt enne põhiseaduse valmimist.

⁸⁵ Nt T. Pöld. Masin törgub. Miks? – Rahva Hää! 02.12.1989, lk 2 analüüsis rehabiliteerimise aeglust.

⁸⁶ Ülemnõukogu, 8.05.1990, p 3. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199005081000> (11.08.2022).

⁸⁷ Vt nt debatti E. Tammer. Surnud mehe pärandus. – Rahva Hää! 27.06.1990, lk 4; J. Kirikal. Vastulause Enno Tammeri artiklile „Surnud mehe pärandus“. – Rahva Hää! 28.08.1990, lk 2; E. Tammer. Vastulause Eesti Vabariigi Ülemkohtu esimehe Jaak Kirikali vastulausele. – Rahva Hää! 08.09.1990, lk 4; vt ka Eesti Vabariigi Ülemkohus 1990. aastal (viide 57), lk 104.

⁸⁸ Eesti Vabariigi Ülemkohus 1990. aastal (viide 57), lk 102–104.

⁸⁹ Põhiseadusliku Assamblee istungid uue põhiseaduse koostamiseks toimusid vahemikus 13.09.1991–10.04.1992. Põhiseadusliku Assamblee nimetus tuleb ülemnõukogu 20.08.1991 otsusest „Eesti riiklikust iseseisvusest“. – RT 1991, 25, 312. Siinkohal tänavad autorid Uno Lõhmust, kes juhtis tähelepanu, et Ain Kaalep seadis nimetuse keelelise korrektsuse kahtluse alla assamblee 5. istungil ja pakkus välja „Põhiseaduse Assamblee“. Ametlikult pole aga nimetust muudetud; ka artiklis on jäädud selle nimetuse juurde.

Mõlema seaduse väljatöötamist juhtis justiitsministeerium, kes tegi tihedat koostööd ülemkohtuga.⁹⁰ Ülemnõukogu arutas oma istungitel muu hulgas seda, kas oleks vaja kohtute seaduse väljatöötamisel teha koostööd Põhiseadusliku Assambleega, kuid leiti, et mitteformaalne koostöö institutsioonide vahel juba käib, sest mitmed ülemnõukogu liikmed kuulusid samal ajal ka assambleesse.⁹¹

Kohtute seaduse ja kohtuniku staatuse seaduse eelnõude arutelude fookuses olid praktilised probleemid – kuidas leida kohtunikeks sobivaid inimesi ning pakkuda neile lisaks palgale muid hüvesid, mis võiksid muuta kohtunikuameti atraktiivsemaks. Kohtusüsteemi ülesehitus või ka erinevate kohtute ülesanded ülemnõukogus vaidlusi ei tekitanud, kuigi seaduse väljatöötamisel arutati võimaluse üle luua eraldi rahukohtud, mis oleks katnud nõukogudeaegsete seltsimehelike kohtute tegevusvaldkonna.⁹² Eelnõu lähtus põhimõttest, et menetlusõigus ning kohtute pädevus eri õigusvaldkondades lahendatakse hilisemates menetlusseadustes.⁹³ Kohtute seaduse eelnõu seletuskirja kohaselt tekitas enim vaidlusi see, milline pidi olema prokuratuuri positsioon kohtusüsteemis – ei nähtud võimalust taastada 1938. aasta prokuratuur ning samas ei peetud võimalikuks jätta prokuratuurile alles kõikehõlmava järelevalve õigus.⁹⁴ Vastu võetud seaduse § 11 kohaselt pidi prokuratuuri pädevus piirduma kriminaalasjadega. Ülemnõukogus arutati veel kohtunike distsiplinaarvastutuse küsimust. Samuti olid arutlusel teemad, mis jõudsid hiljem Põhiseaduslikku Assambleesse – kohtute sõltumatus, sealhulgas justiitsministeerium kui kohtusüsteemi järelevalvaja, kohtuniku ametiaja pikkus, kohtute desovetiseerimine ning kohtute õigus tõlgendada seadust.⁹⁵ Mõlemas institutsioonis tekitas vaidlusi ka kõrgeima kohtuastme nimetus – ülemkohus või riigikohus.⁹⁶ Kõik need debatid

⁹⁰ Eesti Vabariigi kohtute seadus, seletuskiri. – RA, ERA R-3.3.15918, lk 81.

⁹¹ Ülemnõukogu, 23.10.1991, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199110231600> (11.08.2022).

⁹² Eesti Vabariigi kohtute seadus, seletuskiri (viide 90), lk 83.

⁹³ Samas, lk 82.

⁹⁴ Samas, lk 84.

⁹⁵ Ülemnõukogu, 26.09.1991, p 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199109261000> (11.08.2022); nt Põhiseaduslik Assamblee, 5. istung, 11.10.1991; 6. istung, 18.10.1991. – V. Peep (toim.), Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos. Tallinn 1997, lk. 139, 208–210.

⁹⁶ Vt nt Ülemnõukogu, 23.10.1991, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199110231600> (11.08.2022); Põhiseaduslik Assamblee, 3. istung, 27.09.1991; 8. istung, 26.10.1991. – V. Peep (viide 95), lk 86, 312.

olid ühel või teisel moel seotud võimude lahususe ja kohtute sõltumatusega. Kohtusüsteemi nõukogudeaegsed kontrollimehhanismid – näiteks prokuratuuri lai pädevus ning kohtunikuameti tähtajalisus – kaotati ning üldiselt tagasid tehtud valikud võimude lahusust võimalikult laial määral. Nende vaidluste juurde (v.a justiitsministeeriumi roll kohtute haldamises) ei olnud ka hiljem tarvis tagasi tulla.

Kohtute seaduse ja kohtuniku staatuse seaduse eelnõusid arutati ülemnõukogus 1991. aasta septembris ja oktoobris. Eelnõusid tutvustanud justiitsministri asetäitja Märt Rask märkis, et reforme on välja töötatud juba üle aasta. Lisaks selgitas ta, et kohtusüsteem peab vastama demokraatialle ülemineva riigi sotsiaalsetele vajadustele. Seega pidi kohtureform arvesse võtma tegelikkust ja olemasolevat personali, samuti kohut ümbritsevaid institutsioonilisi süsteeme.⁹⁷ Sisuliselt järgis kohtute seadus 1938. aasta kohtute seadust⁹⁸ ning menetluskorrad kehtestati eraldi õigusaktidega.⁹⁹ Kohtute seadus võeti vastu 1991. aasta oktoobris koos kohtuniku staatuse seaduse ja selle rakendamiseotsusega.¹⁰⁰

Kohtute seadus likvideeris nõukogudeaegse kaheastmelise kohtusüsteemi ja kehtestas kolmeastmelise süsteemi (maa- ja linnakohtud, ringkonnakohtud ja Riigikohtus), reguleeris kohtuastmete pädevust ja kohtute haldamist. Vastavalt rakendamiseotsusele lõppes ENSV Ülemkohtu mandaat Riigikohtu esimehe ametissenimetamisega. Praktikas jätkas ENSV Ülemkohtus oma tööd paralleelselt uue Riigikohtuga kuni pooleliolevate kohtuasjade lõpetamiseni. Riigikohtu esimehe leidmine osutus keeruliseks, seetõttu lükati õigusaktide jõustamine edasi ning ametis olnud kohtunike ametiaega pikendati 1. jaanuarini 1993.¹⁰¹

⁹⁷ Ülemnõukogu, 26.09.1991, p. 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199109261000> (11.08.2022).

⁹⁸ Vrd Kohtute seadustik. – RT 1938, 36, 321. Vt ka H. Vallikivi. Kohtunike valiku kriteeriumid Eesti Vabariigis 1934–1940. – Ajalooline Ajakiri 2017/2–3, lk 363.

⁹⁹ Ülemnõukogu, 26.09.1991, p. 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199109261000> (11.08.2022).

¹⁰⁰ Kohtute seadus – RT 1991, 38, 472 (viide 9); Kohtuniku staatuse seadus – RT 1991, 38, 473 (viide 9); EV Ülemnõukogu otsus „Eesti Vabariigi kohtute seaduse“ ja „Eesti Vabariigi kohtuniku staatuse seaduse rakendamise kohta“. – RT 1991, 38, 474. Arvutivõrgus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/303362> (11.08.2022).

¹⁰¹ Ülemnõukogu, 06.07.1992, p. 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199207061500> (11.08.2022). EV Ülemnõukogu otsuse „Eesti Vabariigi kohtute seaduse“ ja „Eesti Vabariigi kohtuniku staatuse seaduse rakendamise kohta“ muutmise ja täiendamise. – RT 1992, 31, 406. Arvutivõrgus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/303393> (11.08.2022).

Rait Maruste sõnul iseloomustas kohtusüsteemi põhiseaduseelset ümberkujundamist kohtu eliidi, sealhulgas ENSV Ülemkohtu soov säilitada olemasolevad struktuurid ja neid vajaduse korral täiustada. Maruste hinnangul ei olnud siiski selge, kas sooviti tõesti jätkata õigus- ja kohtusüsteemi uuendamist või taheti süsteemi mõjutada oma võimu säilitamiseks.¹⁰² Nii töötas 1991. aasta kohtute seaduse välja justiitsministeerium koostöös ülemkohtuga ning ülemkohus esitas 1992. aasta jaanuaris ülemnõukogule seadusandliku initsiatiivi korras ettepaneku anda mõningad kohtute seaduse rakendamiseks vajalikud ülesanded ülemkohtule.¹⁰³ Lisaks seati esimese kahe kandidaadina Riigikohtu esimehe kohale üles senine ülemkohtu esimees Jaak Kirikal ning aseesimees Jaano Odar.¹⁰⁴ Nende algatuste taga võib näha nii soovi olla üleminekuprotsessi kaasatud ning jätkata erialast tööd kui ka rakendada kohtute seadust võimalikult kiiresti. Kuna kohtusüsteemi reformi oli vaja uue elukorralduse rakendamiseks, sealhulgas isikute rehabiliteerimiseks ning maa- ja omandireformi elluviimiseks, peeti oluliseks viia kohtureform ellu juba enne uue põhiseaduse vastuvõtmist.

Kohtute seaduse 1992. ja 1993. aasta muudatused taasavasid mõned varem toimunud debadid ning olid suures osas seotud seaduse põhiseadusega kooskõlla viimise ja seaduse rakendamisel leitud kitsaskohtadega.¹⁰⁵ Uue regulatsiooni kohaselt vähendati kaasistujate osatähtsust ning nähti ette, et suurem osa esimese astme kohtuasjadest lahendab kohtunik ainuisikuliselt, täpsustati halduskohtu pädevust ning piirati justiitsministeeriumi pädevust kohtutegevuses. Lisaks täpsustati Riigikohtu tegevuse alustamise ja ülemkohtu tegevuse lõpetamise küsimusi. Kõigi nende muudatuste väljatöötamise ja rakendamise juures võtsid endale aktiivse rolli Riigikohus ja Riigikohtu esimees, kes vastutasid kohtureformi elluviimise eest.¹⁰⁶

¹⁰² R. Maruste e-kiri (viide 38).

¹⁰³ Ülemnõukogu, 27.01.1992. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199201271500> (11.08.2022).

¹⁰⁴ Ülemnõukogu, 11.05.1992, p 1. Arvutivõrgus <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199205111500> (11.08.2022). Samuti 21.05.1992, p 1. Arvutivõrgus <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199205211000> (11.08.2022).

¹⁰⁵ „Eesti Vabariigi kohtute seaduse“ ja „Eesti Vabariigi kohtunike staatuse seaduse“ muutmise ja täiendamise seadus, 16.12.1992. – RA, ERA.5119.2.175; „Kohtute seaduse ja kohtuniku staatuse seaduse“ muutmise ja täiendamise seadus, 04.05.1993. – RA, ERA.5119.2.237.

¹⁰⁶ Vt nt „Eesti Vabariigi kohtute seaduse“ ja „Eesti Vabariigi kohtunike staatuse seaduse“ muutmise ja täiendamise seadus (viide 105), lk 9–11; „Kohtute seaduse ja kohtuniku staatuse seaduse“ muutmise ja täiendamise seadus (viide 105), lk 4–5.

4.2. Esimese astme kohtunike ametissenimetamine

Kuni põhiseaduse vastuvõtmiseni määras ülemnõukogu justiitsministri ettepanekutest lähtudes ametisse ka maakohtute (endiste rahvakohtute) kohtunikke. Näiteks määras ülemnõukogu 1990. aastal ametisse neli maakohtu kohtunikku ja vabastas ametist neli kohtunikku ning samamoodi nimetati kohtunikud ametisse ka 1991. aastal.¹⁰⁷ Alates 1991. aastast esitati kandidaate kohtunike kvalifikatsioonikomisjoni kaudu, mis hindas nende ametialast ja isiklikku kvalifikatsiooni.¹⁰⁸ 1991. aastast esitasid ülemnõukogule ametisse määramiseks kõik kohtunikukandidaadid ühiselt justiitsminister ja ülemkohtu esimees.¹⁰⁹ 1991. aastal esitatud küsimused erinesid aasta varem kõlanutest: oli selge, et kõik kohtusüsteemis töötanud kohtunikud olid olnud kommunistliku partei liikmed, mistõttu keskenduti kõigepealt kohtusüsteemi aktuaalsetele probleemidele, näiteks kohtuametnike eesti keele oskusele ning plaanitud õigusreformidele, sealhulgas surmanuhtluse kaotamisele.¹¹⁰

Kohtunikud asutasid 18. detsembril 1991. aastal enda sotsiaalsete õiguste kaitseks Eesti Kohtunike Ühingu,¹¹¹ mille eesmärk oli kaitsta kohtusüsteemi sõltumatust ja olla oma seisukohtade esindamise kanaliks.¹¹² Kui esialgu sarnanes kohtunike ühingu tegevus ametiühinguga, siis õige pea kasvas selle osatähtsus – näiteks esitas kohtunike ühing kaks esindajat komisjoni, mis vaatas läbi riigi-kohtuniku kandidaatide avaldusi.¹¹³

¹⁰⁷ Vt nt Ülemnõukogu, 11.12.1990, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199012111000> (11.08.2022). Ülemnõukogu, 31.01.1991, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199101311000> (11.08.2022).

¹⁰⁸ Samas.

¹⁰⁹ Nt Ülemnõukogu, 28.03.1991, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199101311000> (11.08.2022).

¹¹⁰ Nt Ülemnõukogu, 20.11.1991, p 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199111201600> (11.08.2022).

¹¹¹ Ühingu esimeseks esimeheks sai Peeter Jerofejev. Ühingu kohta lähemalt arvutivõrgus: <https://www.ekou.ee/index.html> (11.08.2022).

¹¹² Ühingu esimene esimees Peeter Jerofejev meenutab: „Eks ta algul üks ametiühingu hõnguga asi oli. Hiljem tuli juba arusaamine rahvusvahelise koostöö vajalikkusest.“ Vt lähemalt K. Kerstna-Vaks. 15. aastat Eesti Kohtunike Ühingut. – Eesti kohtunikud. Tartu 2006, lk 79.

¹¹³ Ülemnõukogu 09.04.1992 otsus „Kohtureformi läbiviimise kohta“. – RT 1992, 14, 218.

5. Kohtunikuametit puudutavad seadusandlikud reformid 1991–1993

5.1. Reformidebatid

Põhiseadusliku Assamblee avamisel 1991. aastal seadis justiitsminister Jüri Raidla kohtusüsteemi reformimise eesmärgiks luua põhiseadus, mis põhineb võimude lahususel ning mida saaks kohaldada kohtutes, keskendudes põhiõiguste kaitsele.¹¹⁴ Andes ülevaadet tema juhitud eksperdigrupi koostatud põhiseaduse eelnõust, märkis Raidla, et põhiseadus peab olema piisavalt konkreetne, et kohtud saaksid seda rakendada, mistõttu on vaja vastu võtta selged põhimõtted, mida kohtud saaksid kohaldada, kui nad seisavad silmitsi lünkadega, kuna see on üleminekuühiskonnas vältimatu.¹¹⁵ Aastatel 1989–1991 töötati välja kuus alternatiivset põhiseaduse eelnõu, millest Põhiseaduslik Assamblee arutas viit ja hääletas nelja: Raidla¹¹⁶, Lepsi¹¹⁷, Adamsi¹¹⁸ eelnõud ja 1938. aasta põhiseadus.¹¹⁹ Põhiseaduse aluseks võeti Adamsi eelnõu.¹²⁰ Kõik eelnõud rõhutasid kohtusüsteemi aluspõhimõtetena kohtute ja kohtunike sõltumatust, võimude lahusust ja tasakaalu, seaduslikkust ja võrdsust. Kõik need põhimõtted sisalduvad ka 1992. aastal vastu võetud põhiseaduses. Põhiseadusliku Assamblee debattide teemad olid sarnased ülemnõukogus arutatud kohtute seaduse ja kohtuniku staatuse seaduse arutelu teemadega. Põhiseaduses otsustati hoiduda detailsest reguleerimisest ning jätta praktilised lahendused seadusandja ja täitevvõimu otsustada. Selle põhimõtte praktiliseks väljundiks oli põhiseaduse napolisõnalisus ning detailse regulatsiooni viimine kohtute seadusesse ning kohtuniku staatuse seadusesse.

¹¹⁴ Põhiseaduslik Assamblee, 1. istung 13.09.1991. – V. Peep (viide 95), lk 36. J. Raidla võttis nende põhimõtete kirjeldamisel aluseks tema juhitud toimkonna väljatöötatud põhiseaduse eelnõu, mida tutvustati assamblee teisel ja kolmandal istungil.

¹¹⁵ Põhiseaduslik Assamblee, 2. istung 20.09.1991. – V. Peep (viide 95), lk 56.

¹¹⁶ J. Raidla töögrupi Eesti Vabariigi põhiseaduse eelnõu. – V. Peep (viide 95), lk 1141–1155.

¹¹⁷ A. Lepsi Eesti Vabariigi põhiseaduse eelnõu. – V. Peep (viide 95), lk 1156–1168.

¹¹⁸ J. Adamsi töögrupi Eesti Vabariigi põhiseaduse eelnõu. – V. Peep (viide 95), lk 1169–1182.

¹¹⁹ Eesti Vabariigi põhiseadus. – RT 03.09.1937, 71, 590.

¹²⁰ Põhiseaduslik Assamblee, 5. istung, 11.10.1991. – V. Peep (viide 95), lk 167–168.

5.2. Kohtuniku ametikoha reguleerimine

Nii kohtuniku staatuse seaduses kui ka kõigis põhiseaduse eelnõudes reguleeriti kohtunike ametissemääramist ning kohtunike ametiaega peeti eluaegseks. Diskussioone tekitas kohtunike pensioniiga, mis nõukogude süsteemis oli meestel ja naistel erinev. Seetõttu kehtestas põhiseaduse § 147 lg 1 eluaegsuse põhimõtte, kuid kohtuniku staatuse seaduse § 7 lg 2 kohaselt võis kohtunik ametisse jääda kuni viieks aastaks pärast pensioniea saabumist.

Kõik põhiseaduse eelnõud nägid ette ametialased piirangud kohtunike muule tööle ja keelasid muu tasustatava töö kas täielikult või jäeti muu töö lubamine seadusandja otsustada. Kompromissi tulemusena keelas põhiseaduse § 147 kohtunikel töötada muudes valitavates või nimetatavates ametites ning kohtunike staatuse seaduse § 4 täpsustas, et kohtunik tohib väljaspool õigusemõistmist töötada vaid pedagoogilisel alal või teha teaduslikku uurimistööd. Kohtuniku staatuse seadus kehtestas kohtunikele ka muid ametialaseid piiranguid, näiteks kohtunike parteilisele kuuluvusele.

1991. aasta kohtuniku staatuse seaduse § 7 lg 1 kohaselt pidi kohtunikud ametisse nimetama ülemnõukogu. 1992. aastal tehtud kohtuniku staatuse seaduse muudatused lihtsustasid esimeste astmete kohtunike ametissenimetamist ning kohtunikud nimetas ametisse president Riigikohtu ettepanekul.¹²¹ Selle muudatuse taga oli Põhiseadusliku Assamblee hinnang, et kohtunike ametissenimetamist ei saa jätta ainult kohtusüsteemi enda pädevusse.¹²² Nii sätestab põhiseadus, et Riigikohtu kohtunikud nimetab ametisse Riigikogu (PS § 150 lg 1–2), muud kohtunikud president Riigikohtu ettepanekul (PS § 150 lg 3). Kohtunikele kehtestati Eesti kodakondsuse nõue (KSS § 1) ning kohtumenetlus muudeti eestikeelseks (KS § 5), mis välistas mitme ametis oleva kohtuniku kandideerimise pärast 1993. aastat.

Kohtuniku staatuse seaduse kohaselt nõuti kohtunikelt riiklikus ülikoolis omandatud õiguselast kõrgharidust või samaväärset kvalifikatsiooni ja kõik kohtunikukandidaadid olid kohustatud sooritama kohtunikueksami. Lisaks kehtestas kohtuniku staatuse seadus kohtunikele varasema töökogemuse õiguse alal ja vanusenõuded: halduskohtunikuks sai kandideerida vähemalt 24-aastane isik; maa-, linna- ja ringkonnakohtu kohtunikukandidaat pidi olema vähemalt

¹²¹ „Kohtute seaduse ja kohtuniku staatuse seaduse“ muutmise ja täiendamise seadus §-d 10–12, 16.12.1992 (viide 105), lk 2;

¹²² Nt Põhiseaduslik Assamblee, 22. istung, 16.01.1992. – V. Peep (viide 95), lk 725–726.

25-aastane. Neid praktilisi kutsealaseid nõudeid põhiseaduses ei olnud. Põhiseadusliku Assamblee arutelud keskendusid kohtunike ametiaja pikkusele ja sellele, kas põhiseadus peaks määrama kohtunikele konkreetse pensioniea.¹²³ Lõpuks otsustati, et kohtunikud nimetatakse ametisse kogu eluks (PS § 147 lg 1). Põhiseadusega kehtestati kohtunikele ka tööalased piirangud: nad ei saa töötada ühelgi valitaval ega muul ametikohal.

Kohtute seaduse ja põhiseaduse erinevus nõudis kohtute seaduse muutmist 1993. aastal. Samal ajal vaadati läbi kohtuniku staatuse seaduses kehtestatud kutsenõuded, mis muutsid kvalifitseeritud kohtunikukandidaatide leidmise keerukaks. Seetõttu arvas toonane justiitsminister Kaido Kama, et kohtunikele kehtestatud vanusepiir ja eelneva töökogemuse nõue tuleks kaotada. Kama sõnul oli haridusnõue koos kohtunikueksamiga piisav, et tagada kohtusüsteemi professionaalsus.¹²⁴ Vanusepiirang jäi siiski õigusaktidesse kuni 2002. aasta kohtute seaduseni, samas kui töökogemuse nõue tühistati 1993. aastal.

5.3. Kohtunikukonna desovetiseerimine ja ametivanne

Kohtute seaduse eelnõu tutvustamisel ülemnõukogus väljendas justiitsministri asetäitja Märt Rask muret, et ühest küljest lõpetas 80% kohtunikest oma ametiaja 1992. aasta suvel ning oli küsitav, kas need kohtunikud oleksid reformitud kohtusüsteemile eetilisel ja õiguslikult sobivad. Samal ajal oli oluline hoida alles inimesed, kellel oli varasem töökogemus kohtusüsteemis.¹²⁵ Rahvusvahelised eksperdid soovitasid kõrgematele riigiametnikele, sealhulgas kohtusüsteemile, täielikku lustratsiooniprotsessi.¹²⁶ Seda lähenemisviisi Eestis ei tervitatud. Selle asemel pidid kõik valitud riigiametnikud ja teistele vastavatele ametikohtadele kandideerijad – sealhulgas kohtusüsteemi liikmed – andma süümevande.¹²⁷ Põhiseaduse rakendamise seaduse § 7 kohaselt pidid kuni 31. detsembrini 2000 kõik kohtunikukandidaadid andma lisaks ametivandele ka kirjaliku süümevande. Tegemist oli üleminekumeetmega, mille järgi peeti kümnet aastat piisavalt

¹²³ Nt Põhiseaduslik Assamblee, 30. istung, 10.04.1992. – V. Peep (viide 95), lk 1042–1044.

¹²⁴ Riigikogu, 09.12.1992, p 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199212091400> (11.08.2022).

¹²⁵ Ülemnõukogu, 26.09.1991, p 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199109261000> (11.08.2022).

¹²⁶ R. Maruste. Sissejuhatus. Kohtusüsteemi ülesehitamine iseseisvuse taastanud Eestis. – P. Pikamäe jt (toim.). Kohtute seadus. Kommenteeritud väljaanne. Tallinn 2018, lk 17.

¹²⁷ Põhiseaduse rakendamise seadus. – RT 1992, 26, 350, § 6.

pikaks ajaks, et pärast selle möödumist sellised isikud ei kujutaks endast otsest ohtu riigile.¹²⁸ Sisuliselt pidid kandidaadid kinnitama, et nad ei olnud töötanud NSVL või ENSV repressiivsete julgeolekuteenistuste heaks ega teinud nendega koostööd ega osalenud kodanike tagakiusamises või represseerimises.

Kuna põhiseaduse jõustumine ei lõpetanud automaatselt riigiteenistujate (sealhulgas kohtunike) ametiaega, pidid need, kes soovisid jääda ametisse pärast põhiseaduse vastuvõtmist, andma ametivande 30 päeva jooksul alates uue valitud Riigikogu esimesest koosolekust. See nõue kehtis ka ENSV Ülemkohtu kohtunike kohta, samuti nende kohtunike kohta, kes olid ametisse nimetatud pärast 1990. aastat ja jätkasid oma tööd pärast põhiseaduse vastuvõtmist. Nõude rakendamiseks võeti 1992. aastal vastu seadus süümevande andmise korra kohta.¹²⁹ Selles määratleti keelatud koostöö ja tegevused. Samuti täpsustati, et kohtunikukandidaadid peavad oma kirjaliku vande esitama Riigikohtule ning Riigikohtu kohtunikud peavad esitama vande presidendile koos muude materjalidega ametissenimetamise ajal. Siiski juhtis Riigikogu õiguskomisjon 1992. aasta detsembris tähelepanu tõsiasjale, et kohtunikud ei olnud esitanud peaaegu ühtegi kirjalikku süümevannet.¹³⁰ See olukord lahendati uute kohtunike ametissemääramisega, mille puhul oli kirjalik vanne üks kandideerimiseks nõutavatest dokumentidest. Peale selle olid kohtunikud uue kohtuniku staatuse seaduse § 8 järgi kohustatud andma ametisse astudes kohtuniku ametivande.

Sellega seoses küsiti Riigikohtu esimehe kandidaadilt Rait Marustelt tema ärakuulamisel Riigikogus, kas ta nõustub, et kohtunikud, kes osalesid nõukogude režiimi represseerimistes, võivad säilitada oma ametikoha. Maruste tunnistas, et selliseid kohtunikke on, kuid toonitas, et ta ei toeta kättemaksu. Ta leidis, et see on moraalse vastutuse küsimus ja iga kohtunik peab enda sobivuse küsimuse ise otsustama.¹³¹ Enamiku endiste kohtunike ametiaeg lõppes 1993. aastal ning ametikohad täideti konkursiga, nii ei olnud vande puudumine 1992. aastal kohtusüsteemile praktiline probleem.

Kohtuniku staatuse seadus ei reguleerinud kandidaatide individuaalse sobivuse hindamist. Eeldati, et kohtunike piiramatu ametiaeg ja sotsiaalsed tagatised – stabiilne palk, töökoha turvalisus, eluase ja kohtunikupension –

¹²⁸ Nt Põhiseaduslik Assamblee, 27. istung, 28.02.1992. – V. Peep (viide 95), lk 875–879.

¹²⁹ RT 1992, 31, 408.

¹³⁰ Riigikogu, 09.12.1992, p 2 (viide 124).

¹³¹ Samas.

tagavad kohtusüsteemi jätkusuutlikkuse ja sõltumatuse.¹³² Leiti ka, et kohtunike ametivanne on nende lojaalsuse piisav tagatis.¹³³ Nõue tagada, et kohtunikuametisse kandideerijad peavad läbima julgeolekukontrolli, enne kui neid saab ametikohale nimetada, lisati kohtuniku staatuse seadusesse alles 1999. aastal, kui võeti vastu riigisaladuse seadus.¹³⁴

5.4. Riigikohtu taastamine ja riigikohtunike valimine

Kuigi kohtusüsteemi reformi alused said paika aastatel 1991–1993, võttis reformide elluviimine aega. Esmalt tuli tööle saada Riigikohus ning seejärel täita ametikohad kõigis alamates kohtuastmetes.

11. mail 1992 püüdis ülemnõukogu esimest korda valida Riigikohtu esimeest ja kandidaadina seati üles ülemkohtu esimees Jaak Kirikal. Ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel kirjeldas otsimisprotsessi ning rõhutas, et Riigikohtu esimehe kandidaat peab kohtupidamise, kohtute ja justiitsasutuste kaadrite põhjaliku tundmise kõrval olema kursis ka välismaa kohtute töö ja süsteemiga. Rüütli sõnul jäi kohtu- ja justiitsasutuste ning õigusteadlaste hinnangute alusel ülemnõukogu presiidiumis sõelale kaks kandidaati. Ülemnõukogule esitati Riigikohtu esimehe ametisse nimetamiseks salajasel hääletamisel peale jäänud Jaak Kirikali kandidatuur. Ometi ei saanud Kirikal ülemnõukogus piisavalt poolthääli.¹³⁵ Järgmise kandidaadina pakkus ülemnõukogu presiidium välja endise ülemkohtu kohtuniku Jaano Odari. Tema kandidatuur siiski hääletamisele ei läinud. Nimelt otsustas õiguskomisjon, et kohtureform lükatakse aega, kui põhiseadus on vastu võetud ja parlamendivalimised läbi viidud.¹³⁶

1992. aasta detsembris valis Riigikogu 64 poolthäälega Rait Maruste Riigikohtu esimeheks.¹³⁷ Maruste ettepanekul ning koostöös justiitsministeeriumiga

¹³² Eesti Vabariigi kohtute seadus, seletuskiri (viide 90), lk 88.

¹³³ R. Maruste (viide 126), lk 17.

¹³⁴ Riigisaladuse seadus. – RT I 1999, 16, 271, arvutivõrgus <https://www.riigiteataja.ee/akt/77095> (11.08.2022), § 37, millega täiendati kohtuniku staatuse seadust kohtunikukandidaadi julgeolekukontrolli reguleeriva §-ga 61.

¹³⁵ Kirikali ametisse nimetamise poolt hääletas 21 saadikut, vastu oli 29, erapooletuks jäi 18. Ülemnõukogu, 11.05.1992, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199205111500> (11.08.2022).

¹³⁶ Ülemnõukogu, 21.05.1992, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199205211000> (11.08.2022).

¹³⁷ Maruste kandidatuuri poolt hääletas 64 Riigikogu liiget, vastu oli seitse ja erapooletuks jäi samuti seitse. Riigikogu, 08.12.1992, p 3. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/>

toodi Riigikohus Tartusse, õigusakti tasandil reguleeriti Riigikohtu asukoht Tartus aga alles 2002. aastal.¹³⁸ Riigikohtu toomine Tartusse tähendas, et oli keeruline leida uude Riigikohtusse sobivaid kohtunikukandidaate. Esimene kandideerimisvoor avati 1992. aasta jaanuaris, avaldused tuli esitada 12. veebruariks 1993.¹³⁹ Komisjon valis välja ja esitas Riigikogule 11 riigikohtuniku kandidaati.¹⁴⁰ Saabunud kandideerimisdokumentide põhjalikuks arutamiseks oli tulenevalt KSS § 39 lg-st 1 moodustatud üheksast liikmest koosnev komisjon, milles olid esindatud Riigikohtu esimees, Riigikogu liikmed ja justiitsminister, samuti kuulusid sellesse kohtunike ühingu ja advokatuuri esindajad.¹⁴¹

Riigikogu 1993. aasta 25. veebruaril toimunud istungil andis Rait Maruste Riigikohtu esimehe ametivande. Samal istungil valiti riigikohtunikeks Tõnu Anton, Jüri Ilvest, Lea Kalm, Erik Kergandberg, Tiit Kollom, Herbert Lindmäe, Jaano Odar, Harri Salmann, Peeter Vaher ja Triinu Vernik. Üheteistkümnest esitatud kandidaadist lükati tagasi üks, kelle kuulamise keskmeks olid ta varasemas kohtunikutöös esinenud poliitiliselt motiveeritud kohtuasjad.¹⁴² Riigikohtu liikmeks valitud andsid ametivande 20. mail 1993. Nädal hiljem, 27. mail 1993 pidas Riigikohus oma esimese istungi Tartu raekoja saalis. Riigikohtunikuks sobivate kandidaatide otsimine jätkus. Teine kandideerimisvoor avanes 1993. aasta märtsis, selle vooru tulemusena valis Riigikogu 11. mail 1993 riigikohtunikeks Jüri Põllu ja Jüri Rätsepa, kolmas kandidaat ei saanud piisavalt poolthääli.¹⁴³ Jaak Luik valiti ametisse 8. detsembril 1993¹⁴⁴ ning Henn Jõks ja Hele-Kai

et/199212081000 (11.08.2022).

¹³⁸ R. Maruste (viide 126), lk 15. Riigikogus arutati, kas kohtute täpsed asukohad peavad olema seaduse tasandil reguleeritud ning leiti, et see peaks jääma täitevvõimu otsustada. Riigikogu, 16.12.1992, p 10. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199212161400> (11.08.2022). Riigikohtu asukoha Tartus kehtestas 2002. aasta kohtute seaduse § 25 lg 2 (viide 63).

¹³⁹ Riigikogu, 19.01.1993, p 1. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199301191000> (11.08.2022).

¹⁴⁰ Riigikogu poolt Riigikohtusse kandideerimisavalduste läbivaatamiseks moodustatud komisjoni protokoll 03.02.1993. – Eesti Jurist 1993/3–4, lk 40.

¹⁴¹ Riigikogu, 19.01.1993, p 1 (viide 139).

¹⁴² Riigikogu, 25.02.1993, p 4–16. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199302251000> (11.08.2022).

¹⁴³ Riigikogu, 11.05.1993, p 2–4. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199305111000> (11.08.2022).

¹⁴⁴ Riigikogu, 08.12.1993, p 2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199312081400> (11.08.2022).

Rommel nimetati riigikohtunikuks 12. mail 1994.¹⁴⁵ Kõigi kandidaatide küsitlemisel uuris Riigikogu eelkõige varasemat kuulumist parteisse ning seda, kui põhjalikud olid kandidaatide töökogemused ja teoreetilised teadmised.

Kõik toonased riigikohtuniku ametisse kandideerinud olid olnud kommunistliku partei liikmed, kuigi nende ametialane taust oli erinev. Ainult neli kohtunikku tulid ENSV Ülemkohtust, teised olid varem töötanud rahvakohtutes, prokuratuuris, Riigikogus, Põhiseaduslikus Assamblees, Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas või eraettevõtetes.¹⁴⁶ Mõned riigikohtunikud tulid ka kohtusüsteemi seest.

5.5. Esimese ja teise astme kohtute komplekteerimine

Nagu eespool märgitud, lõppes 1987. aastal valitud kohtunike ametiaeg 1993. aastal. Need kohtunike ametikohad kuulutati avatuks ja täideti avaliku konkursiga. Seejuures tuli kandideerimisdokumentide seas esitada nüüd ka süümevanne.¹⁴⁷ Riigikohtu üldkogu vaatas kandidaatide taotlused läbi ning kandidaadid pidid sooritama kohtunikueksami, välja arvatud juhul, kui Riigikohus otsustas vabastada kandidaadi sellisest eksamist varasema piisava kogemuse tõttu. Seejärel soovitas Riigikohus konkursi edukalt läbinutel kandideerida vabadele ametikohtadele. Põhiseaduse § 150 lg 3 kohaselt tegi lõpliku otsuse nende ametisse nimetamise kohta president.

Kahtlemata oli kohtusüsteemi ülesehitamisel suurim mure sobivate (ja eelistatult uute) kandidaatide leidmine ning veenmine, et nad läbiksid selle kontrolliprotsessi. Huvipuuduse põhjustas kohtunikuameti halb maine ja väike töötasu. 1993. aasta jaanuaris märkis Riigikohtu esimees, et kuigi kohtureform oli alanud, ei olnud selleks piisavalt vahendeid, sest kohtunike palka oli vaja tõsta. Samuti prognoosis ta, et 204 täitmist vajavale ametikohale sobivate kandidaatide leidmine on keeruline, kuna kohtunike töötasu ei ole konkurentsivõimeline ja ümberõppe võimalused on kehvad.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Riigikogu, 12.05.1994, p 1–2. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/199405121001> (11.08.2022).

¹⁴⁶ R. Maruste (viide 126), lk 15.

¹⁴⁷ PSRS § 6.

¹⁴⁸ Kohtusüsteemi seisund aastavahetusel. Eesti Juristi küsimustele vastab Eesti Vabariigi Riigikohtu esimees Rait Maruste. – Eesti Jurist 1993/1–2, lk 12–16.

Vabadele ametikohtadele said kandideerida ka varem ametis olnud kohtunikud, kui nad vastasid kohtuniku staatuse seaduse nõuetele. Endistest 79-st rahvakohtu kohtunikust 72 soovisid jätkata tööd kohtusüsteemis. Nad kõik vabastati kohtunikueksami tegemisest ja Riigikohtu esimees esitas neist 64 kandidatuuri presidendile. President omakorda nimetas ametisse 54.¹⁴⁹ Neist 20 kohtunikku määrati ametisse äsja asutatud ringkonnakohtutesse, kus nad moodustasid 50% ringkonnakohtu kohtunikest.¹⁵⁰

Kohtunikukonna kohta 1996. aastal ilmunud uuringus leiti, et aastatel 1993–1995 taotles 344 isikut kohtuniku ametikohta maa- ja linnakohtutes või ringkonnakohtus. 276 kandidaati sooritas edukalt kohtunikueksami või vabastati eksamist. Nende hulgast soovitas Riigikohus nimetada 228 kandidaati ning president nõustus selle soovitusega 83% juhtudel ja nimetas aastatel 1993–1996 ametisse 190 kohtunikku.¹⁵¹

1996. aastaks oli ligikaudu 74% kohtunikest süsteemis uued, kes ei olnud töötanud ENSV kohtutes.¹⁵² Maruste hinnangul oli see kohtusüsteemile kasulik, sest neil puudusid sidemed ENSV süsteemidega ja nad ei järginud aegunud harjumusi. Samas olid uued kohtunikud kogenematud ega omanud korralikku ettevalmistust kohtunikuna töötamiseks.¹⁵³ Vähene ettevalmistus kiiresti muutuva õiguskorra kontekstis tõi kaasa kohtuotsuste halva kvaliteedi, vähendas õiguskindlust ja pikendas menetlusi. Enamik kohtunikke ei osanud ka muid võõrkeeli peale vene keele. See piiras praktiliselt nende võimalust täiendada ennast ajakohasema väliskirjanduse ja teiste maade kohtute praktikaga. Samuti ei saanud kohtunikud täiel määral kasu erinevatest rahvusvahelistest haridusprogrammidest.¹⁵⁴

1996. aastal olid maa- ja linnakohtute kohtunikest 90% ja ringkonnakohtute kohtunikest 92% etnilised eestlased ning kohtunike keskmine vanus oli 41 aastat.¹⁵⁵ Anepaio uuringu põhjal oli 94% kohtunikest saanud õigushariduse Tartu

¹⁴⁹ T. Anepaio (viide 10), lk 135.

¹⁵⁰ Samas, lk 150.

¹⁵¹ Samas, lk 113. Täpne teave puudub, miks president mõne kandidatuuri tagasi lükkas.

¹⁵² Samas, lk 135; R. Maruste (viide 126), lk 17.

¹⁵³ R. Maruste (viide 126), lk 16–17.

¹⁵⁴ I. Kull, M. Ristikivi. Ameerika Ühendriikide jt välisriikide abist Eesti õigussüsteemi ja õigushariduse ümberkorraldamisel 1990. aastate alguses. – Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi 2019/47, lk 34–36.

¹⁵⁵ T. Anepaio (viide 10), lk 115, 119, 142.

Ülikoolis, kuigi neist ligi 43% oli õppinud kaugõppes.¹⁵⁶ Ülejäänud 6% olid õppinud mujal endises NSV Liidus. Seejuures oli 17% kohtunikest omandanud diplomi enne 1975. aastat ning 65% saanud diplomi aastatel 1980–1994.¹⁵⁷ Ringkonnakohtute kohtunikest oli ajavahemikus 1975–1984 hariduse omandanud 46% kohtunikest.¹⁵⁸

119-st uuest maa- ja linnakohtunikust olid enne kohtureformi töötanud samas ametis vaid 31. Neist neli oli tööstaaži vähemalt 15 aastat, 10–14-aastase staažiga oli kolm ja 5–9-aastasega 15 kohtunikku, ülejäänud üheksa kohtuniku staaž oli alla viie aasta.¹⁵⁹ Halduskohtunikest oli varem kohtunikuna töötanud üks inimene¹⁶⁰ ning ringkonnakohtunikest 20 (51%)¹⁶¹ inimest. Nõukogudeaegseid pikaaegse töökogemusega advokaate oli esimese astme kohtunike hulgas ainult kaks. Suurem või väiksem töökogemus nõukogude prokuratuurist oli 23 kohtunikul. Üldjuhul oli prokuratuuristaaž olnud küllaltki lühiajaline, enamasti alla 10 aasta. Endiste ENSV prokuratuuritöötajatega peaaegu võrdselt ehk 22 uut kohtunikku olid töötanud NSV Liidu siseministeeriumi organites, sealhulgas Vene NFSV prokuratuuri süsteemis. Kõige suurem rühm ehk 41 uut kohtunikku olid omaaegsed juriskonsuldid. Lisaks olid kohtunikud töötanud veel mitmesugustel teenistuskohadel, näiteks asutuste ja ettevõtete kaadritöötajate või kohtuametnikena.¹⁶²

Anepaio tõi oma analüüsis välja, et arvestades omaaegse NSV Liidu siseministeeriumi teenistujate mentaliteeti, võib nende koondumist kindlasse piirkonda nii prokuratuuris kui ka kohtus näha võimaliku probleemide allikana.¹⁶³ Julgeolekuohu kõrval peeti tõsiseks korruptsiooniohtu, mille võis kaasa tuua kohtunike eluaegne ametissenimetamine. Nii rõhutas Märt Rask 2010. aastal Riigikohtu aastaülevaates seda, et 1990. aastate alguses oli kohtuniku palk väike, sotsiaalseid tagatiseid ei olnud ja kohtunikesse suhtuti kui madala astme ametnikku. Seetõttu oli kohtunikukohtadele kandideerijaid vähe ning eluaegsesse ametisse

¹⁵⁶ Samas, lk 122.

¹⁵⁷ Samas.

¹⁵⁸ Samas, lk 146.

¹⁵⁹ Samas, lk 135–136.

¹⁶⁰ Samas, lk 141.

¹⁶¹ Samas, lk 150.

¹⁶² Samas, lk 135–136.

¹⁶³ Samas, lk 136.

nimetati ka sobimatuid kohtunikke.¹⁶⁴ Suuremat ohtu julgeolekule siiski ei tekkinud, kuid altkäemaksuvõtmises mõisteti aastatel 2003–2010 süüdi viis kohtunikku.¹⁶⁵

Kuivõrd vähestel uutel kohtunikel oli varasem kohtutöökogemus, nende õigusharidus pärines nõukogude ajast ning arusaamad õiguspõhimõtetest ja kohtunikutööst olid puudulikud, oli kohtusüsteem esialgu aeglane ning kohtuotsuste tase ebahütlane. Seda probleemi võimendas seadusandluse (sh menetlusseaduste) kiire muutumine ning regulatsiooni üldsõnalisus ja lünklikkus. Kohtuotsuste ebaühtlust üritati leevendada nooremate ja keeleoskajate nõunike töölevõtmise ning kohtunike haridusprogrammide ja täiendõppega, kuid siiski viitas veel 1999. aastal Euroopa Komisjon väljastpoolt süsteemi tulnud arvukate, kuid vähekokkenu kohtunike nõrgale tööle.¹⁶⁶ Seetõttu oli kohtusüsteemi positiivse arengu jaoks väga oluline jätkata õigus- ja ametialast koolitust. Selles valdkonnas oli rahvusvaheline rahaline ja professionaalne toetus kohtunikukonna arendamisel hindamatu väärtusega.¹⁶⁷

6. Kokkuvõte

Eesti kohtusüsteemi reformi võib üldjoontes pidada edukaks. Kuigi esmapilgul teoorias lihtne, oli Eesti riigi ees seisnud ülesanne siiski väga keeruline. Eesti õiguskorra ja kohtusüsteemi demokratiseerimine ja lahutamine NSVL õigussüsteemist nõudis ühtaegu institutsioonilisi ja normatiivseid ümberkorraldusi, reformid toimusid ühekorraga kõigis õigusvaldkondades. Riigi võimalused reformide elluviimisel olid piiratud ning kohtunike ametikohad nõudsid kõrgesti haritud spetsialiste, kes olid Eesti kodanikud ega olnud seotud nõukogude repressioonidega.

Hoolimata raskustest võeti kohtute seadus vastu juba 1991. aastal, Riigikohus hakkas tööle 1993. aastal ning kuigi kõigi kohtunikukohtade täitmine oli

¹⁶⁴ Riigikogu, 20.05.2010, p 6. Arvutivõrgus: <https://stenogrammid.riigikogu.ee/et/201005201000> (11.08.2022).

¹⁶⁵ M. Pors, M.-L. Sööt. Eesti kohtunike ja prokuröride mõjutamine. Tallinn 2011, lk 5. Arvutivõrgus: https://www.korruptsioon.ee/sites/www.korruptsioon.ee/files/elfinder/dokumentid/eesti_kohtunike_ja_prokuroride_mojutamane._justiitsministeerium_ja_tartu_ulikool.pdf (11.08.2022).

¹⁶⁶ European Commission. Regular report from the Commission on Estonia's progress towards accession 1999 COM (99) 504 final at 11.

¹⁶⁷ I. Kull, M. Ristikivi (viide 154), lk 41–42.

keeruline, suudeti täita enamik kohtadest, nii et kohtusüsteem sai kiiresti tööle hakata. Tagasi vaadates võib tõdeda, et kohtusüsteemi suhteline kompaktsus koos varasemate kohtunike vastupanu puudumisega oli eduka ülemineku võtmeks.

Eesti kohtusüsteemi ümberkorraldamine ei põhjustanud süsteemis märkimisväärsid häireid ega tagasilööke. Kuigi uute kohtuastmete loomisel ja kõigi kohtunike valimisel tuli ette praktilisi raskusi, oli protsess ise lihtne. Ainus läbi paistmatu element selles protsessis oli presidendi roll, kes tegi otsuseid omal äranägemisel ilma oma põhjendusi ametlikult vormistamata, kui ta nimetas ametisse esimeste astmete kohtunikke või lükkas tagasi Riigikohtu poolt välja pakutud kandidaadid. Presidendi selline tegevus oli peamiselt tingitud asjaolust, et 1992. aastal oli veel reguleerimata kandidaatide julgeolekukontroll.

Kohtusüsteemi käsitlevad põhiseaduse sätted andsid kohtusüsteemi reformimiseks piisava paindlikkuse. Praktikas ilmnes aga, et liiga paindlik seadus lubas ametisse nimetada kohtunikke, kes ei olnud selle ametikoha nõudmistele täielikult ette valmistatud. Kuigi üleminekuperioodiks sobisid piiratud kutsealased nõuded, ei valmistanud ainult õigushariduse ja kohtunikueksami sooritamise nõue kandidaate piisavalt ette kohtunikutööks. Enamik kuni 1996. aastani ametisse nimetatud kohtunikke oli lõpetanud oma õigushariduse Tartu ülikooli kaugõppes, neil oli tihti kehv keeleoskus ja puudus varasem kohtutöö kogemus. Samal ajal seisis nad silmitsi suure töökoormuse ning kiiresti muutuvate ja tihti ainult üldpõhimõtteid reguleerivate lünklike seadustega. Seega ei mõistnud paljud kohtunikud täielikult põhiõigustel ja õigusriigi põhimõttel rajaneva demokraatliku ühiskonna nõudmisi. Nende puuduste vähendamisel oli väga oluline roll kohtunike õigus- ja ametialastel koolitustel.